

Reis naar Italie : September-November 1871

<https://hdl.handle.net/1874/235347>

ct.
8

mm 12234

T. oct.

998

J. Geogr.
2. 998

Maart 1873 No 34

REIS NAAR ITALIE

DOOR

MR. J. DIRKS.

SEPTEMBER — NOVEMBER 1871.

I.

In de uren der herinnering nog immer het blijde feest mijner verbeelding.

F. J. L. Meijer, Nieuwe Tafereelen van Italiën. Leyden 1803. 2 deelen. Voorrede.

Ich kann meinen Freunden nichts Besseres wünschen, als dasz auch sie die Herrlichkeit schauen möchten.

Friedrich Pecht, Südfrüchte. Skizzenbuch eines Malers. Leipzig 1854. I. p. XIV.

Reeds tweemalen was het voornemen om naar Italie te gaan niet tot uitvoering gekomen. De eerste keer, in het jaar 1867, door het hevig woeden van de cholera in de omstreken van Rome, gevolgd door Garibaldi's mislukten togt tegen de eeuwige stad, waarvan men een episode kan vinden in den Lothair van d'Israëli. De tweede keer, in 1870, door het uitbreken van den vreeselijken oorlog, waardoor het préhistorisch-archéologisch congres te Bologna, in October te houden, verhinderd werd zamen te komen en tot 1871 verschoven.

Thans, in Junij 1871, bekam ik een schrijven van professor J. Capellini te Bologna, den Algemeenen Secretaris van het genoemd, zesde congres, dat die bijeenkomst den 1sten October geopend en den 8sten dier maand gesloten zoude worden.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0369 7657

Gelukkig kwamen er nu geen hinderpalen op nieuw en den 12 September vertrok ik uit Leeuwarden, bleef dien dag te Zutphen en voegde mij den volgenden morgen bij mijnen reisgenoot (professor Boot van Amsterdam) te Arnhem. Onder het aangenaam gezelschap van den uit Frieschen stam gesproten schilder Tj. v. St. en diens echtgenoot geb. C., onder het praten over diens kunstreize in de schoone bosschen van Noord-Amerika, en over menig een van onze letterkundige producten is Dusseldorp, waar ons reisgezelschap ging wonen, spoedig bereikt. Te Keulen (2.30) moeten wij lang, tot 5 uur, wachten, maar het fraaie gezicht op den dom, het beschouwen der fresco-Rhijngezichten, in de restauratie (boven), ons hartelijk lagchen later over de prellerei in den Waschzimmer für Herrn, waar men eerst flink betaalt voor het wasschen en dan nog eens duchtig voor het poetsen door drie seigneurs te gelijk, verkort den tijd. — Heerlijk spiegelen de door den avondzon verlichte steile Drachenfels en het landelijke Königswinter en Honnef zich in den Rhijn en de kronkeling van den spoorweg laat ons menige vroeger bezochte plek tusschen Unkel en Remagen herkennen. Lahnstein tegenover den Stolzenfels is ter eere van de Koningin-Douarière van cruissen verlicht. Te Mainz gekomen heeft een ultramontaansch ongres de Aartsbisschoppelijke vesting geheel bezet. Eindelijk geraken wij in het zeer klein „hôtél (!) de Bonn” onder dak waar het Salvel, in het portaal in den grond ingelegd, ons verwelkomt als waren wij in Pompeji. — Eén kamertje valt ons ten deel, zoo klein, dat wij de in de hitte zoo lastige dekbedden niet eens over boord kunnen werpen; toch slapen wij goed maar zijn den volgenden morgen al vroeg op. Wat wij toen in den Dom zien kan Bädeler u vollediger mededeelen dan ik. Wij raden ieder, die eenigen tijd heeft, het bezoeken van dit in herstel zijnde gebouw zeer aan. Aan graf- en gedenkteeken van Keurvorsten, Aartsbisschoppen, Bisschoppen en Domheeren is het rijker dan eenige andere Duitsche Dom. Er zijn er meer dan 30 uit bijna elf eeuwen 794—1833 of later. ¹⁾ Men maakt ons

---

¹⁾ Het merkwaardigst zijn 1°. de steen ingemetseld links van den ingang in de Memorie en den kruisgang met het opschrift ter herinnering aan *Fastrada*, derde gemalin van Karel den Groote, † te Frankfort in 794, die in de door Markgraaf Albrecht van Brandenburg in 1552 vernielde St. Albanskerk veldaar begraven lag. 2°. Schwanthaler's marmereen gedenkteeken, de Minne-

bijzonder opmerkzaam op den schoonen Saturnus-kop onder aan het monument van den Domproost Georg von Schöenburg van 1529.

Het wachten tot 10.35 in de restauratie van den Bahnhof wordt vervrolijk door het gezicht van een mageren Engelschman, die de coteletten stuk voor stuk met zijn neus in aanraking brengt. In zeer gemêleerd gezelschap van Holsteiners, Duitschers, Franschen sporen wij naar Heidelberg. Een wel doorvoed jongmensch uit het land der Deensche ossen wordt omstrikt door een jong, zeer bewegeijk, uit Wiesbaden naar Stuttgart verhuizend dame'tje, maar hij laat de schoone doortrekken en blijft te Heidelberg. Te Oos bij Baden alles in groot tenu voor de aanstaande komst des keizers, die onze koningin te Friedrichshafen aan de Bodensee bezocht heeft. Vlak op de brug over de Kinzig even achter Offenburg, waar alles op de been is, passeren wij den keizer, maar zien natuurlijk niets. Aangenaam en met vrucht raadgevend gezelschap tot Basel, waar wij in het hotel Schrieder tegenover den Bahnhof gaan logeren.

Een dag later: Hartelijk dank, Dr. nu professor E.! voor een oud recept, al zeide de knecht dat de Baseler apothecar het vierde bestanddeel niet in het geneesmiddel gedaan had „omdat hij het niet kon lezen,” Nu dit was zeer natuurlijk: want er stond „alle uren een lepel vol.” Na een bezoek aan de galerijen van den Dom te Basel, waar de talrijke soms interressante inscripties door groote herstelling onzichtbaar waren, na den heerlijken blik op de stad van het hooge domterras weder eens te hebben genoten, gaat het om 10 uur oostwaarts op. Al weder aangenaam gezelschap aan twee Leeuwarder stadgenooten tot Waldshut. Een lichtschuw Engelsch paar doet echter het onmogelijke om iederen zonnestraal uit den waggon te keeren en dat nog wel juist aan den Rhijnkant, de kant der schönen Aussichten, zooals te Rheinfelden en vooral te Lauffenburg. Sterk schuimend stort zich midden door Rhein-

---

zanger Graaf *Heinrich von Meissen*, † 1318, genaamd *Frauenlob*, gewijd door Mainzer vrouwen in 1842. 3°. De grafmonumenten van Keurvorst *Peter von Aspelt*, † 1320. Aartsb. *Koenraad II von Weinsberg* † 1396. Keurvorst *Diether von Isenburg* † 1482. *Adelb. van Saksen* † 1484. — *Von Breidenbach* † 1497. Keurvorst *Berthold von Hennenberg* † 1504. *Alb. van Brandenburg* † 1545; het gedenkteeken der familie *Frondel von Homburg* 1563. — *Von Gablentz* † 1572. — Van *von der Leien* † 1678, enz. Wegens de herstelling der kerk, de mis en een lijkdienst zagen wij alleen de tombes.

felden de stroom over de rotsen en vorm een Strudel, den zoogenaamden Höllenhaken. De evenals te Luzern bedekte Rhijnbrug verhoogt het schilderachtige gezicht. De ligging van Lauffenburg op den linker Rhijnoever is nog schooner; de stroom, tot 17 voet ingeperst, wordt alleen bevaarbaar voor die zijn leven niet lief heeft. Een Lord Montague, de laatste van zijnen stam, zegt Bädeker, liet het hier op denzelfden dag waarop zijn stamslot Cowdray in Engeland afbrandde. — Wij volgen den raad ons gisteren avond gegeven en stappen aan het station Neuhausen uit. Pas is men den hoek van het stationsgebouw regts omgeslagen, of men ziet den trotschen, toen door tamelijk veel water breeden Rhijnval. Heerlijke wandeling, regtsom naar boven en onder zwaar hout links van Bellevue tot aan het 1324 voet hoog gelegen Hotel Schweizerhof. In het zweet onzes aanzijns loopen wij den zonnigen weg naar Neuhausen heen en terug, daar de tegen 2 uur geannonceerde table d'hôte in het Wirtshaus zum Rheinfall eene mystificatie van een op buit loerenden commissionair is. Het slotje Wörth vlak over den Rhijnval, laat ons dien, naarmate wij door geele of roode glazen zien, bij maanlicht of brandlucht beschouwen en bewonderen. Het dineetje is spoedig vergeten na de steile klimpartij naar het Schweizerhof en om 5 $\frac{1}{3}$ sporen wij naar Schaffhausen. Een Oberlehrer (?) verveelt ons van Schaffhausen naar Constanz door steeds Engelsch met ons te willen spreken. De opweg bij Diessenhofen naar Hohentwiel, brengt ons den roman Ekkehard, die keurige schildering van het leven in deze streken, in de tiende eeuw, voor den geest. Omstreeks 9 uur neemt het hotel Paul am See ons binnen zijne ouderwetsche maar goede kamers op.

De morgen van Saturdag (16 September) ziet ons al om 6 $\frac{1}{4}$ uur aan boord van den stoomboot Kaiser Wilhelm. Het is een fonkel nieuw, prachtig schip, Amerikaansch model in étages. Boven op een groote wandelplaats; de algemeene kajuit daaronder met notenboomen-, een andere, nog lager, met acacia-hout bekleed. Een dubbel stuurtoestel in het midden. Het is frisch op het dek en de demi-saison niet te dik. Te Friedrichshafen, na 1 $\frac{1}{2}$ uur varen, verwisselen wij onzen colossalen boot met eenen anderen kleinen, opgepropt vol met passagiers, waaronder een heer uit Vorden. Bij het oversteken van het woelige Friederichshafen naar Rorschach vertoont de Bodensee zich in hare volle breedte en zijn hare oevers, vooral bij eenigen nevel op de ber-

gen, zooals nu, onzichtbaar. In schoonheid vind ik haar ver beneden de meeren van Zürich, Luzern, Thun en Genève; maar ik geloof gaarne dat zij wel eens dezelfde uitwerking kan hebben als de Zuiderzee. Is het uit herinnering daarvan dat wij een cognakje snoepen of vinden wij het nog steeds frisch?

De Vorarlberg, het vaderland van den zich zelve gevormd hebbende novellist Felder, laat zich maar flauw zien. Te Rorschach eindigt onze eerste stoombootvaart en een der welbekende doorlopende waggons van de Vereenigde Schweizerbahn neemt ons op. De hooge geele maistrossen of knoetels, die wij in het Rhijndal hier en daar al op de daken ter drooging zien liggen, verplaatsen ons al min of meer in het zuiden. De Rhijn van Rheinfelden of Lauffenburg moet men echter hier niet verwachten. Het is hier meer moeras dan stroom, steeds van bed veranderend, in een leelijke modderige vlakte, totdat men Reineck en St. Margarethen is voorbijgespoord en de rotsen bij Heldsberg nevens zich ziet. Hoe zuidelijker echter men komt hoe stouter en schilderachtiger het landschap wordt. N. W. de zeven Keurvorsten, naakte hörner van 6465—7090 voet hoog. West de graauwe pyramide van de Falkniss (7889) en de witte toppen van den Siesaplana (9136). Als men van Pfäfers terugkeert, ziet men dezen laatsten vooral steeds voor zich. Zeer afwisselend reisgezelschap tot Ragatz: een Italiaan geeft aanleiding om voor het eerst op deze reis zijne schoone taal eens te hooren. De vrolijke, en evenals wij beiden zestigjarige K. H., propriétaire van een villa te Zihlschlacht aan het liefelijke Züricher meer, wandelt van het station Ragatz met ons naar dat welvarend, net dorp in brandenden zonneschijn. Wij dineren in het Schweizerhof met hem en twee Duitsch sprekende Elsasser dames. Zij zijn zeer anti-pruissisch gezind, vooral de jongste, die als logée, afgesloten, den slag bij Weissenburg gezien heeft. Wij schertsen wat over haar goed Duitsch en anti-Duitsche gezindheid. — Drie uren ($2\frac{1}{3}$ — $5\frac{1}{2}$) besteden wij voor onze wandeling, zonder rusten, naar bad Pfäfers en terug door Ragatz naar het station. De wandeling langs de diep stroomende Tamina herinnert mij aan die langs de Bode in de Harz, maar ik vind de laatste schooner. Deze mist evenwel het heerlijk eindpunt, de Taminaschlucht. Vrij warm bereiken wij bad Pfäfers. Hier is eene der merkwaardigste punten van Zwitserland. Ofschoon ik weet, dat iedere beschrijving,

hoe volledig en nauwkeurig ook, toch slechts een flauw denkbeeld van de wezenlijkheid kan geven, nu toch voor de duizend en eerste maal iets over die Taminaschlucht. Stel u voor een kloosterachtig lang badhuis of hotel, zóó tusschen 600 voet hooge rotsen gekneld, dat in Junij de zon het maar van 10—4 uur beschijnt. Daar achter eene 660 schreden lang houten brettiersteg of planken pad, 30/40 voeten boven de wild brullende Tamina verheven. Boven dat pad naderen de rotsen elkander zoo sterk, dat men geen hemel ziet en zich onder een gewelf bevindt. Aan het einde, links, de toegang tot een warme bron. Trek uw jas uit, doe uw mantel af en toch zult gij het maar weinige seconden in de grot der bron uithouden. Hoe die Tamina kan woeden leert ons eene inscriptie, hoog boven onze hoofden geplaatst. Op den 25 Julij 1865 steeg het water door eene wolkbreuk tot 50 voeten.

Het is hier al zoo somber en donker om 4 uur, dat wij maar terstond, zonder rusten, rechts om keert maken. Onze vrolijke togtgenoot, die op zijne villa er eene kleine menagerie op na schijnt te houden, verkort den tijd van onzen terugmarsch door verhalen over het instinct van dieren. Wij bezien nog even op het kerkhof het monument voor den wijsgeer Schelling (20 Aug. 1854 alhier gestorven) door Koning Maximiliaan II van Beieren opgericht. Vrij vermoeid en dorstig komen wij aan het station, waar niets te krijgen is, zelfs geen glas water; maar spoedig zijn wij in Chur en wandelen naar het hotel Luckmanier, het digst bij den Bahnhof en tegenover de post, waar wij terstond plaatsen in de diligence naar Splügen op morgen nemen. Het gezelschap van een Noord-Hollandschen Burgemeester E. met zijne vrouw en van een aardig Berlijnsch paartje; het schrijven van een brief aan vrouwlief nemen de avonduren in, terwijl een glas Completer, een vrij goede wijn, onze dorst verdrijft.

Een dag later. — Het is Zondag en ook Zondagsweder. Uit de slechts door houten beschotten van elkander gescheiden bovenkamers van ons hotel hebben wij een vrij gezicht op het Rhijndal opwaarts tot aan den Brigelser Horn nabij den Todi (11115). Chur, (Coire, Coira) ligt zeer lief in een dalketel. Wij klimmen om 8 uur op naar den St. Lucius-Dom; het portaal daarvan is met steenen leeuwen versierd als zinspeling op den leeuw van Juda. Het herinnert mij het kerkelijk zegel van Leeuwarden met dit omschrift: *Vicit Leo ex tribu Judae. Apoc. 5. 5.* Het innerlijke dezer merkwaardige kerk kunnen wij slechts gedeelte-

lijk zien ¹⁾. De kerk is toch zeer bezet door het oogstfeest en ter eere daarvan met bloemen versierd. Er wordt gepreekt. Het aantal der mannen is grooter dan dat der vrouwen. Als men hier in de hooge bovenstad is en daar het bisschoppelijk hof ziet, zou men denken dat niets dan Catholieken in Chur wonen. En toch is dit niet het geval: want $\frac{3}{4}$ der bevolking is protestantsch en woont beneden. Wij begroeten onze eerste Romeinsche oudheden, de torens Marsoel (Mars in oculis) en Spinoel (Spina in oculis) die de hoeken vormen van het bisschoppelijke slot. Een jongen geleidt ons door de stad naar den Rosenhügel, 10 minuten daar buiten links van de Julia strasse. Het gezicht hier op de stad, het Rhijndal en de bergen is schoon. Het vreemde dialect treft ons bij het doorloopen der stad. De prediker in de kerk sprak Duitsch met accent. Hij handelde over St. Klaas of Nikolaus von der Flüe: onzen ouden kennis uit het Sarnenthal (Zie Bädeker S. 109).

Om 10 $\frac{1}{2}$ rijden wij af. Reisgezelschap; een Italiaan met twee donkerrooige kinderen, een artist en een dikke industrieel. Tot Thusis ontzettend veel stof, zooals ik het nog nooit gezien heb, vooral toen wij onbedacht de schermen laten vallen. Hoe meer men klimt des te schooner wordt het landschap, want ook steeds hooger worden de bergen. Een togt in open rijtuig is te verkiezen, maar een eigen rijtuig van Chur naar Colico aan het meer van Como voor twee personen loopt hoog in prijs. Voor hen die niet verder dan de Via Mala gaan en terug op Chur zeer aan te raden. Te Thusis zijn wij al tot 2182 voet geklommen. Door den Zondag is de halve bevolking op het voorplein vergaderd om de hoofdgebeurtenis van den dag, het aankomen der diligence Chur-Colico, te zien. Wij hebben maar even tijd om een glas wijn in den Adler te drinken en op te merken, hoe een en ander alhier reeds een Italiaansche tint krijgt. Osteria, voor Gastwirthschaft, fresco schildering naast de poort op het postplein, eene repetitie van het doorzigt, maar de illusie valt weg door den naar boven geplaatsten, in de lucht zwevenden postillon te paard! — Wij zijn nu weldra weder en route: het stof houdt op. Zuidwaarts van Thusis stort zich de zwarte Nolla

---

¹⁾ Er zijn eenige bisschoppelijke monumenten; twee van de familie Buol Schauenstein, 1797 en 1833. Ook buiten de kerk, regts, is een nieuw monument of graftombe.

in den Hinterrhein en verft dien. Wij benijden de jongens, die zich daarin in Adams costuum verkoelen en groeten een half dozijn in Thusiaansch Zondags costuum gedoschte gezonde deerns, nadat wij de diligence hebben verlaten om zoolang wij schaduw hebben op te klimmen. Onze artist loopt zelfs in zeer gezwinden pas door tot de Via Mala en toont ons later eene schets daarvan. Indrukwekkend is het gezicht op de Nollabrug vlak achter Thusis. Het Rhijndal schijnt afgesloten door hooge bergen; de ruinen van den oudsten burg Hoch-Realt, zooals het luidt, door den fabelachtigen Etrurier Raetus, eeuwen voor onze jaartelling (587?) gebouwd; die van de St. Johannes kapel, langen tijd de eenige kerk van dit dal (dat laat het Christendom aannam), op 600 voet hoogte boven ons; en op den achtergrond van het Nolladal de 9234 voet hooge Piz-Beverin.

Op een half uur afstand van Thusis loopen wij door het door druipwater vrij vuile Verlorne Loch, een 90 schreden lange galerij. Achter het dorpje Rongella naderen de rotsen meer en meer elkander. 1500 voeten stijgen zij ter wederzijden omhoog. De, tot het jaar 1822, zes voet breede Via mala is nu meer dan 24 voeten breed; maar slechts hier en daar met muurtjes meest met houten leuningingen gezoomd. Driemaal rijdt men hier, met korte tusschenpoozen over den op 300 voeten diepte zeer sterk bruisenden Rhijn. Het riviertje moet zich door zulk eenen nauwen rotskloof wringen, dat de rotswanden elkander bijna raken. Het gezicht bij den middelsten brug is het schoonste. — Wij komen nu in het 2663 hoog liggend Schamserdal. Prachtig koesteren zich dorpjes, zeer hoog gelegen en die wij telkens na de vele kronkelingen terugzien, in den zonneschijn, terwijl boven hen nu (17 Septb.) nog sneeuw blinkt. Wij passeren Zillis, het Pigneuer bad en Andeer steeds klimmende. De Rofflaschlucht is zeer schoon, bijna zoo schoon als die bij de Via Mala. Een menigte kleine watervallen en eindelijk een schoone van den Averser Rhein, op 3220 voet hoogte. De waterstofwolken stijgen daaruit omhoog. Eindelijk opent zich het Rheinwaldthal, regts het dorp Suvers (4076 voet), vlak vooruit hemelhooge bergen: de Pizzo Uccello (8361) en de Einshorn (9053); links van Splügen de Tamborhorn (10086), westwaarts de Zapporthorn (9198). Men denkt echter niet dat die reuzen zoo hoog boven het zeevlak zijn: want Splügen, waar wij nu in het hotel Bodenhaus, tevens Post, om 5 uur afstappen, ligt zelf reeds 4463 voet hoog. De koelheid der

lucht doet het ons echter, nadat wij de warme diligence hebben verlaten, bemerken.

Het kloosterachtige, hooge, vierkante gebouw, met dikke muren, steenen trappen en gewelven is vrij bezet. Wij hebben geen lust om een paar als een duiventil tegen of in die muren geplakte kamertjes te betrekken en krijgen dus één holle groote kamer. De zon verlicht nog maar de toppen der bergen bij onze wandeling tot aan den eersten zig-zag opgang van den Splügenpass: wij groeten onze reisgenooten, die dien nog overtrekken en gaan te 6 uur met een paar dozijn andere reizigers aan tafel. Lang, na tafel, praten wij nog zeer aangenaam met een dubbel echtpaar, van de Italiaansche meeren teruggekeerde Hamburgers, en een zeer beleefde Engelschman deelt ons mede, dat boven Bellaggio, op het schoonste punt aan het meer van Como (onze bestemming voor den volgenden dag), de Villa Serbelloni eerst sedert 1 September l.l., als hotel is geopend. Eene mededeeling waarvan wij later veel genieten.

Maandag 15 September. De reis vangt al te zes uren aan, terwijl het hier tusschen de bergen pas dag is. Onze reisgenooten zijn allen Duitschers: een jong paar dat wij later nog eens in Venetie ontmoeten en een paar jonge menschen uit Hagen bij Elberfeld. Terstond bij Splügen begint de chaussée, 10—12 malen, in zig-zag te klimmen, totdat men de 262 voet lange galerij bereikt, eensdeels tot schuilplaats, anderdeels gemaakt om de sneeuwvallen te laten schieten. In den beginne zien wij nog eene koëdrift de bergen afhuppelen, maar allengs houdt bijna alle vegetatie op. Bij een geheel eenzaam liggend huis, op 6264 voet hoogte, wordt even stil gehouden. De grenssteen staat op 2117 meters hoogte. De pas van dezen van 1815—1821 gemaakten weg ligt op 6517 voet. De Tambo- of Sneehorn verheft zich daarboven tot 10086. Men kan dezen op den dom van Milaan zien. Westelijk is de Surettahorn (9312) waarvan de gletschers of sneeuwvelden blinken. — Het gaat nu naar beneden voorbij het eerste cantoniëra of schuilplaathuis tot de Dogana (5561), waar het vinnig koud is. Wij worden zeer beleefd ontvangen en gevisiteerd. Alleen naar sigaren wordt scherper gezien en een nagemaakte of liever in gips afgegoten antiquiteit, eene in een sigaren kist gepakte huisurn uit de veenen van Paterwolde, bestemd voor eene demonstratie op het congres, krijgt toen welligt den doodelijken druk, die haar tot scherven maakt.

De tijden van plagerij in Italië zijn voorbij. *Kephalides* raad ¹⁾, om op de grenzen van dat land alle aanmatigheden te laten varen en alleen den mensch in eene vrolijke en luchtige gemoedstemming mede te brengen, kunnen wij gemakkelijk opvolgen; want wij dalen in opgewekte stemming naar beneden. Het gaat vliegend in zig-zag tot aan het oude Italiaansche tolhuis, nu een grenswachtersstation waar wij, voor het eerst, een soort van Italiaansch hooren spreken. Het gelucht is echter nog verre van een Italiaansch klimaat, gelijk wij dit ons meestal voorspiegelen, te bezitten. 's Winters kan de sneeuw zich tot de vensters der eerste verdieping ophoopen evenals bij den Sneeuwkop te Oberhof in Thüringen. Hier beginnen de vrouwen open klompen te dragen gelijk die der barvoeter monnikken. Men passeert nog drie galerijen van 700—642 en 1530 voeten lang: sterke muren met afhellende daken en met schiet- of luchtgaten voorzien. 's Winters bij sneeuwstormen wordt er in geluid om de voetreizigers op den goeden weg te houden. — Fraai gezicht bij het uitkomen der tweede galerij op het zeer diep liggend dorpje Isola. Te Pianazzo, nog 4463 voet hoog gelegen, gaan wij uit de diligence om den 700 voet hoogen prachtigen waterval te zien. Eene menigte hoogst vuile kinders omringt ons, zij werpen steenen in den val dien wij nog eens bij het afdalen zien. Te Campo Dolcino (3333) is vrij wat drukte onder de staljongens, maar van hunne aardigheden versta ik geen woord. Het Lira dal is hier bezaaid met de kollossaalste rotsblokken, gedeeltelijk door kastanje- en notenboomen gemasqueerd. Een steenchaos, veel woester, veel stouter dan die op de Brocken, doordien hier nederploffing heeft plaats gehad. De Zuidzijde der Alpen is veel steiler dan de Noordzijde en daardoor gaat het nog altijd in zig-zag steil naar beneden. Fraaie gezichten op het dorpje Madonna di Gallivaggio. Bij S. Giacomo geheele kastanjewouden op de berghellingen. Wijngaarden tusschen de boomen als slingers gespannen, mais, zuidelijke plantengroei. Ziedaar Italië! al is het niet het Italië van Napels en Sorrente ²⁾. — Nog steeds

¹⁾ A. W. *Kephalides* Reis door Italië en Sicilië. Amst. 1818 II. bl. 267

²⁾ Was man den Süden nennt und gewöhnlich schon unmittelbar hinter den grossen Alpenmauer zu finden hofft, das hatte endlich Neapel und besonders Sorrent in Wahrheit geboten. *Fr. Eser, Zwei Monate in Italien.* Stuttgart 1859. S. 42.

dalen wij tot dat wij Chiavenna, slechts 975 voet hoog gelegen, binnen rijden.

Het is eene eigenaardige gewaarwording, voor het eerst in eene plaats te komen, waar al de talrijke opschriften van neringdoende personen, de aankondigingen enz. in eene andere taal zijn geschreven. Zij zijn in Italië mijne meesters om de namen van bedrijven te leeren kennen, die in het Italiaansch veelal zeer van de Fransche verschillen. Wij rijden echter zoo snel door het echt Italiaansche stadje, dat daarvan nu geen sprake kan zijn. Op het plein voor het hotel Conradi is het zeer warm, de overgang dus snel en even snel die van de vruchen- en plantengroei. Daarboven niets dan kale rotsen en nog hooger sneeuwvelden en hier perzikken, abrikozen, druiven en vijgen voor spotprijzen ¹⁾ ons te koop aangeboden. De perzikken hier gegeten blijven nog lang in onze herinnering: want later vinden wij ze altijd hard, hetzij dat men ze te vroeg afplukte of uit de natuur. Voor het eerst van mijn leven vind ik eene vijg een lekkere vrucht, en het zijn nog maar zwarte, want de groene zijn slijmer. ²⁾

Wij rijden weldra door naar Colico; de zon brandt op de muren der villa's, geene villa's als de onze, maar tuinen vol olijf-, noten-, vijgen- en kastanjeboomen, waartusschen de wingert zich slingert. Tallooze hagedissen, die zich in den zonneschijn koesteren, verschuilen zich in de spleten. Te Riva bereiken wij het meer van Como, maar het is hier nog niet bevaarbaar. Om 2 uur komen wij te Colico en zijn spoedig aan boord van den vollen stoomboot, waarop het Fransche element domineert. Tusschen Colico en Bellaggio komen mij gedurig Rhijnherinneringen voor den geest, maar het meer van Como is breeder en de bergen die het omzoomen zijn hooger. Om 5 uur landen wij te Bellaggio en rijden door het

¹⁾ *F. von Raumer, Mijne Herfstreis naar Venetië* 1815. Leeuw. 1817, merkt dit Dl. I bl. 177 ook op en wel als een contrepoids voor de Italiaansche beurzen-snijderij — een tweede vindt hij hierin, dat een Italiaansche les te Berlijn minstens per uur $\frac{1}{2}$ Thaler kost. maar hier geven de Italianen die dagelijks 8 uren om niet, hetgeen 4 Thalers uithaalt!!

²⁾ *W. W. Story* in zijne *Roba di Roma* als *In Rome, Schetsen uit het Romeinsche volksleven* door *J. de Vries* vertaald Amst. 1867, geeft de volgende soorten van vijgen op: *brogiotti*, groote purpere, *duttati*, lange groene, *zuccherini*, kleine zeer geurige, *verdini*, die laat in den tijd komen, *fichi fiori*, bloemvijgen in Julij minder in tel en minder geurig dan die in September. Hij spreekt ook van een vijgenfeest.

plaatsje steil op naar de villa Serbelloni. Reeds bij dien oprid boeijen ons oog de talrijke groote aloës langs den weg als heg geplant. De villa Serbelloni heeft een eigenaardig aanzien; een tuin, waarin een gebouw in den vorm van een halfparallelogram, met eene lange galerij beneden in het front, waaronder men kan zitten, en eene opene aan de zijden, waarop de bovenkamers uitkomen. Onder de eerste galerij hangen eene menigte niet altijd leelijke portretten uit de 16—18^e eeuw, heeren en dames tot keizers en keizerinnen toe. De kardinalen met hunne roode mutsen blinken ons uit de openstaande spijskamer der bedienden toe en in de achterzaal hangen kopijen van beroemde Venusbeelden, waaronder een naar Titiaan ¹⁾. Alles toont aan, dat de villa pas uit handen eener adellijke familie met haar inhoud in huur is overgegaan in die van den eigenaar der beneden liggende hotels: la grande Bretagne en Giulia. Dat het niet uit weelde geschiedde toont de hoogst verwaarloosde toestand van den uitgestreken tuin aan. Wij hebben nog juist tijd en licht genoeg om ons van de hoogst prachtige ligging dezer villa te vergewissen; op het punt waar het meer van Como en dat van Lecco zich scheiden, zoo hoog en à pic dat men er waarschuwingen vindt om geen steenen naar beneden te werpen daar deze doodelijk voor de menschen in de booten, die daar vlak onder varen, konden zijn. — Heerlijke gezichten, waar men zich ook wendt; want de villa Serbelloni heheerscht den omtrek. Eene tropische natuur; enorme aloës, juca's, ceders, kolossale cactussen, zeer hooge oleanders, duizende bigonia's en dan die kleine nette Italiaansche tuintjes, die donkere bloemperken met een groen bladerenhengsel er over, als waren het groote bloemenmanden. Heerlijk lommer, koele maar gedelabreerde grotten, met zeer bouwvallige trappen en opgaande terrassen aan de oostzijde. — Uitstekend diner te 7 uur, waaraan de Douarière Gravin Grisani met haar zoon, de eigenaars, nog deelnamen; gezicht op het meer Lecco met maanen flikkering van weerlicht. Illuminatie, muziek en een tir beneden in den tuin de la Grande Bretagne! — In opgewonden stemming, schrijf ik mijnen tweeden zendbrief.

Dingsdag. Aangename ontmoeting met de hollandsche dames M. en S. en jonker S. aan het ontbijt even voor hun vertrek van Serbelloni. Het vleijende „nous sommes très contents,” be-

¹⁾ N°. 1108 in de Tribune van de Galerij degli Uffizi te Florence.

antwoordt de camerière met bouquetten. Lange wandeling op de villa; overal verval in de waterwerken, grotten, terrassen enz. Groote klagten van den tuiman over het wegblijven van den regen gedurende tien weken. Zware ceders, magnolia's enz. Een der ceders omvatten onze vier armen ter naauwernood. Wij dalen af naar Bellaggio. Ik koop op de markt voor mijnen tuinman roode bonte sparsieboonen en een eetbaar vruchtje chichinga of zoo iets, geheeten, een citroenappeltje met een weefsel er om, delicioes fijn. De groentevrouw zegt: het kan den geheelen winter duren ¹⁾).

Inmiddels zoekt mijn reisgenoot den patroon der booten en weldra zitten wij met Giovanni in een schuitje, dat ons naar de villa Carlotta tegenover Bellaggio, lommerrijk in de helling van den heuvel gelegen, voert. Voorheen onder den naam van de villa Sommariva bekend, omgedoopt door den erfprins van Saksen-Meiningen, gemaal van prinses Charlotte († 1855), dochter van Prins Albert van Pruissen en onze Prinses Mari an ne, die er vroeger woonde maar nu nooit meer komt. Overrijk aan marmeren kunstschaten is deze villa; de triomftogt van Alexander den Groote, een basrelief, dat het geheele vierkant van de middenzaal omgeeft, door den graaf Sommariva met fr. 430,000 betaald, een meesterstuk van Thorwaldsen ²⁾. Amor en Psyche; (ik zag in gansch Italie geen bevalliger groep) de H. Magdalena, Palamedes, Venus en Paris, allen van Canova, Mars en Venus van Aquisti.

De schilderijen: afscheid van Romeo en Julia; de dood van Attala; Augustus bij Agrippina en Livia, staan niet in evenredigheid met het beeldhouwwerk. — Druk keuvelende met Giovanni steken wij over naar de villa Melzi, meer vlak gelegen met prachtige lanen van kastanje of notenboomen langs het meer. Ook aldaar heerlijk beeldhouwwerk: een colossale David van N. Fraccaroli; eene veel kleinere keurig fijn bewerkte Bacchante, een jongen Faun torschende van Boijer; een jager met een ree op den schouder; bustes van Napoleoniden (want een graaf Melzi was

¹⁾ *Karl Morgenstern, Reise in Italien im Jahre 1809.* Dorpat 1813. II S. 540. „Das Anfang im Italienisch Sprechen ist schwer, aber wenigstens nicht sehr schwer" vooral als men goed *Vergani's* Grammaire italienne en 20 leçons en *Büdeker's Traveller's Manual of Conversation* ingestudeerd heeft.

²⁾ Over *Thorwaldsen* zie *J. M. Thiele, Thorwaldsens Leben* Leipzig 1852 2 Theile en *de Zeitgenossen* 1862, Bd. II.

vice-president van Helvetie onder Napoleon I); bustes van groote mannen waaronder een zeer fraai van Homerus door Canova.

Een groot marmeren monument voor Dante staat bij een sierlijke koepel op den N. hoek der villa. Boven in de villa een kabinetje van oude schilderijen, waaronder één — zegt de lakei — van Gerardo dat is Gerard Dou — gelijk wij hem beduiden. Wij zoeken een poos naar Giovanni, zelfs tot in het buurtje van zijnen heiligen, S. Giovanni; onze vriend nam zijne siesta in een ander meer overdekt schuifje en sliep den slaap der vromen. — In Bellagio teruggekomen koopen wij vele aardige snuisterijen van olijvenhout, versterken ons met salami, brood en birra di Chiavenna bij eenen zeer driftigen trattatore en koopen eenige grotere en kleinere uitstekende photographien van gezigten op Bellagio en van sommige beelden bij signore Genazzini. Aan het diner maken wij eens kennis met den zeer aanbevelingswaardigen vino d' Asti spumante, en verlustigen ons in den heerlijken avond onder den warmen, met sterren als diamanten bezaaiden, blaauwen, Italiaanschen hemel.

Woensdag 20 Sept. — Te zes uur zijn wij al aan het meer en wachten een poos op den stoomboot van Colico. Het wordt donker, het begint te regenen en de hevige donderbui loopt precies zoo hard als onze boot tot Como toe, zoodat wij weinig zien van de soms met prachtige villa's omzoomde oevers van het meer. Te 9.20 nemen eenige omnibussen de talrijke passagiers te Como op en voeren ze naar Camerlata waar de spoor aanvangt. In deze buurt aan het einde van het meer heeft Manzoni het tooneel van zijnen roman *Promessi Sposi* geplaatst. Te 10.30 van Camerlata over Monza, waar vroeger de ijzeren kroon van Lombardije bewaard werd, naar Milaan.

De omnibus van het ons aanbevolen hotel Cavour neemt ons niet op; de conducteur vraagt den naam, ziet zijne lijst na en zegt: „nó inscritti!” Het is zeer vol in Milaan door het eerste verjaarafeest van de inname van Rome, dat heden avond zal gevierd worden. Ook verwacht men den koning en is er eene tentoonstelling van industrie die vele bezoekers lokt. De omnibus van den *Albergo Europa* (Corse Vittorio Emmanuele) neemt ons nu op. Ofschoon den meer nedrigen titel van *Albergo* voerend, is het een goed hotel, dicht bij den Dom. Het rijden derwaarts door een groot gedeelte van de stad geeft reeds een denkbeeld van de welvaart en betrekkelijke reinheid van het half Fransche

en „la grande Milano.” Het geraas der talrijke rijtuigen wordt er vrij wat getemperd door het plaveisel. De wielen der rijtuigen glijden er toch over breede platte steenen tusschen welke kleine veldkeijen ¹⁾. Ook veel trekkracht wordt er door bespaard en het snelle rijden bevordert. — Ons eerste bezoek geldt den naburigen Dom. Het sombere weer, (de regen houdt pas op) en de zwarte vlakken op het witte marmeren bekleedsel zijn welligt de oorzaken, dat dit kolossale gebouw mij niet zoo treft als ik verwacht, naar aanleiding vooral der twee prachtige groote gekleurde afbeeldsels die ik er van bezit ²⁾.

In concurrentie met de oud-Amsterdammers ten opzichte van hun stadhuis verklaarden de oud-Milanesen het voor het achtste wonder der wereld ³⁾. Welligt hadden wij daarmede ingestemd als wij de 494 trappen beklommen en de 98 Gothische torens en 4500 marmeren standbeelden op het dak bezigtigd hadden ⁴⁾. Wij stellen dit om den nevel uit. Bij provisie hebben wij al genoeg aan de 70 trappen in ons Europa. In den Dom ⁵⁾ zelf is het donker en zoo ledig dat wij er niemand ja toch iets . . . één filosoferende kat in aantreffen: dus ook tot morgen. —

Getrouw aan ons stelsel om geene cicrones of wegwijzende facchini op te slaan, een vervelend ras, levende op kosten van de onwetenden, wandelen wij den Corso Vittore Emanuele, die verder op Corso Venezia heet, af. Een prachtig in 1861 gebouwd geheel rood paleis van den bankier Ciani, la casa

¹⁾ *A. van der Willigen* in zijne *Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels* enz. Haarlem 1813. IV bl. 70 merkte dit ook op. Na te volgen.

²⁾ *J. W. von Archenholtz, Tafereel van Italie*. Rott 1791. zegt zelf: „De cathedrale kerk te Milaan, die men zoo hoog heeft opgevijzeld, heeft niets „treffends.” *v. d. Willigen* IV, bl. 52: „De hoofdkerk van Milaan behoort onder die dingen van Italie waaromtrent ik mijne verwachting zag te leure gesteld.” *H. Matthews* in zijn *Dagboek van een Invalide*, Haarl. 1822. II bl. „50. De hoofdkerk maakt geene zeer aangename vertooning.” Maar sedert die bezoeken is er veel hersteld.

³⁾ Milano dall' Editore *Antonio Vallardi*. Opgedragen aan *Enrico Mylius*, wiens naam als beschermer der schilderkunst men in de *Breva* aantreft.

⁴⁾ *Distinto raguaglio dell'ottava maraviglia del mundo- il duomo di Milano* (per P. F. Nava). Milano 1723.

⁵⁾ Een staalplaat van *F. Gitterio* geeft een goed overzicht daarvan.

⁶⁾ Desgelijks een staalgravure van *Filip Naymiller*.

rubra, links, trekt onze aandacht. Zelfs de 12 cariatiden onder de balcon zijn van gebakken steen. Aan het einde van den Corso Venezia is de pas geopende tentoonstelling van de Associazione industriale Italiana, reeds in 1867, onder het Eerevoorzitterschap van Prins Humbert opgerigt. Zeer wijselijk heeft men deze eerste tentoonstelling niet geopend voor alle vakken van Italiaansche industrie maar alleen voor eene eerste groep daarvan, gelijk het voorberigt van de Guida Ufficiale ons mededeelt. Die eerste groep bevatte de costruzioni ed arti usuali. Ofschoon door den oorlog eerst in Maart 1871 aangekondigd is deze eerste poging geheel gelukt. In de afdeelingen A—N. althans vinden wij vele bewijzen van den hoogen trap waaarop de Italiaansche industrie is gestegen ¹⁾. Bijzonder trekken onze aandacht de ledekanten en meubels van ijzer der fabriek La Vittoria van D. Baldizzone, te Milaan, de groote spiegels met overschoon uit linden hout gesneden lijsten, het rijketsje van het dochttertje van Prins Humbert en Prinses Margaretha, de navolgingen van de majolica's van Gubbio enz. enz.

Na het goede diner in het café der expositie rijden wij N. W. waarts door de stad en langs de zeer groote Piazza d'armi. Bij de Porta Sempione staat de trotsche Arco della Pace, door Napoleon I als eindpunt van den weg over den Simplon in 1804 begonnen. Het monument is echter eerst in 1838 voltooid. Het geheel is zeer imposant; vooral de Vredegodin op een kar met zes paarden bespannen en de vier victories te paard op de hoeken.

Van 7½ tot 10 uren wonen wij het concert bij, dat voor het Kon. Paleis achter den Dom wordt uitgevoerd of rusten en wandelen in de à giorno verlichte fonkel nieuwe en prachtige Galleria (of passage) Vittore Emmanuele, een meesterstuk van den Architect Mengoni, met wien wij te Bologna kennis maakten.

Ik zou niet durven beslissen wat meer opgewonden is, de tekst ²⁾

---

¹⁾ De acht klassen waarin de tentoonstelling verdeeld was, bevatten: 1. Materialen voor constructies. Alles wat gebouwen betreft. 2. Verwarming en verlichtingtoestellen. 3. Potwerk. 4. Meubelen en decoratie. 5. Metaalwerken. 6. Weefgoed-Bontwerk-Galon. 7. Huishoudelijke industrie. 8. Drukkunst. Zie verder in *de Gids* 1872, een artikel van den heer P. N. Muller.

²⁾ Programma: a. Sinfonia nell' Opera: *Il Pirata* van Bellini.

b. Canto-All'Industria (ter gelegenheid der tentoonstelling). Pa.ole di Emilio Praga. Muziek van Perelli.

c. Sinfonia nell' Opera: *Gemma di Vergy* van Donizetti.

de muziek of de uitvoering door een 600 tal zangers en zangeressen. Gloeiend, Italiaansch gloeiend zijn de woorden van de *Cantica Roma*. Daarin treden op: koren van krijgslieden, wijzen, martelaars, stemmen uit het Campidoglio, het forum, de katacomben, van de Alpen tot Sicilie en de genius van Italie. Tot 10 $\frac{1}{2}$ wachten wij op de illuminatie met bengalisch vuur van het koorend van den dom. De regenbuitjes, die dien avond vielen, zullen het aansteken verhinderd hebben. Zij bekoelden de geestdrift van het publiek niet ¹⁾. Trouwens in de geheele stad wapperde de Italiaansche driekleur uit sympathie voor dit eerste verjaringsfeest eener wereldgebeurtenis waarvan wij eerst later in Rome zelve al het gewigt aanschouwden.

Donderdag 21 Sept. Von Raumer ²⁾ zegt terecht: „Jeder Tag „in Italien hat seine Eigenthümlichkeiten des Sehens, Hörens, Lernens.“ Het een en ander vooral als men woekert men den tijd. Wij beginnen den dag vroeg met den Dom. Het standbeeld van den H. Bartholomeus, met het afgestroopte vel op de schoulers en het allerpedantste onderschrift ³⁾ trekt onze aandacht. De twee prachtglasramen, vooral het oudste links met 350 bijbelsche voorstellingen, boeijen die lang. Ook de fraaije biechtstoelen „réservés aux pénitens français, allemands et anglais,” vlak daarbij. Verder het onderaardsche graf van den H. Karel Borromeus, dat 4 millioen francs zou gekost hebben en de enorme kolommen uit één stuk bij den ingang. Het is weder te nevelachtig om naar boven te klimmen: wij kunnen onzen tijd beter besteden met het bezoeken van het Museum van schilderijen La Brera. Mijne Guida per la Pinacoteca di Brera, ofschoon van het jaar 1838, is nog geheel bruikbaar: „De verzameling is een voorbeeld — zegt Pecht ⁴⁾ — „van geheel stelsellooze expositie, geen an-

d. *Il canto dell' artiere*, Parole di G. L. Patuzzi. Muziek van Panzini.

e. Sinfonia nell' Opera: *Nabucco* van Verdi.

f. ROMA! *Cantica*, Parole di Praga. Muziek van Mazzucato; en

g. Sinfonia nell' Opera: *L'assedio di Corinto* van Rossini.

¹⁾ Hoe die dag in Rome gevierd werd vertoonen ons *le Monde illustré* 7 Oct. 1871 p. 228 a) *Manifestation des corporations ouvrières à la brèche de la Porte Pia*, b) p. 229. *Les corporations ouvrières se rendant à la brèche de la Porte Pia*.

²⁾ F. VON RAUMER, *Italien. Beiträge zur Kenntniz dieses Landes*. Leipzig 1840 II S. 27.

³⁾ *Non me Praxiteles sed Marcus fecit Agrates*.

⁴⁾ *Südfrüchte* II S. 272. Over de Brera aldaar S. 271—275.

dere regel is daarbij in acht genomen dan de smaak der opzieners. Reeds in de eerste zaal hangen Titiaan, Jordaens, Carracci, van Dijk, Caravaggio en anderen vreedzaam naast elkander en bijten niet." Van de 12 zalen, waarin de 429 schilderijen (Cat. 1838) zich bevinden, werden nu de voorste ook gebruikt voor eene tentoonstelling van nieuwe stukken die veel der oude aan ons oog onttrokken. De parel van deze collectie is n°. 230: *Lo Sposalizio di Maria Vergine*, van Raphael in zaal VII¹). De Lombardische school is in deze collectie het meest vertegenwoordigd, daarna de Venetiaansche, Florentijnsche en Romeinsche. Wij vinden er echter ook stukken van Ferd. Bol, van Bloemen, van Breughel, van Dijk, Eeckhout, Geldorp, van Goijen, Willem Heus, Abraham de Heusch, Hobbema, Corn. Poelenburg, Rembrandt en Rubens. Onder de nieuwe schilderijen trok aller aandacht, (zoowel door de fijne schildering als om het zonderlinge der voorstelling) „L'Inspection (Russe) de la fiancée." Meer dan die nieuwe schilderijen boeijen ons denieuwe beeldhouwwerken beneden tentoongesteld: *La Vanarella* (het ijdelruitje), *L'Innocenza*, precies *Nella* (zijne kleindochter), zegt mijn reisgenoot; *La Vergogna*, terwijl wij er bij zijn, wordt door een sapeur eens rondgedraaid.

v. Raumer en anderen roemen het Italiaansche theater ²), ook om het goedkope. In *La Scala* alhier valt daarop, althans dezen avond, niet te roemen; men betaalt tweemaal en bekomt twee biljetten, een *Biglietto d'ingresso* fr. 3,50 en een voor de *Sedia chiusa comune* fr. 3,50, zamen fr. 7,—. Trouwens hetgeen wij dien avond zien is het dubbel waard. Vooreerst het inwendige van de enorme, rijk verlichte *Scala* zelve ³), dan de *Opera-Ballo* in 4 bedrijven van *Il Guarany*, van den Braziliaanschen componist Cav. A. Carlos Gomes en vooral het *Divertimento Dansante*, dat door netheid van uitvoering en pracht zeer uitmuntte en de opera halveerde, die zoolang duurde dat *Il Guarany* eerst lang na middernacht aan zijn einde kwam. ⁴)

¹) Zie *De Echtverbintenis van Maria*. Houtsnee in Dr. W. LÜBKE's *Schets eener Kunstgeschiedenis*, vert. door JOHAN GRAMM, Amst. 1871 bl. 162.

²) II. II. S. 41.

³) Zie de teekening van een gemaskerd bal daarin van *Cassani*. Lithographie van *Vallardi*.

⁴) Ik zet hier een als waarschuwing tegen de livrei bedienden met witte handschoenen in *la Scala*, als men een tekstboekje noodig heeft of

Vrijdag 22 Sept. Te 10.10 uit Milaan. Te Bergamo kunnen wij ons niet ophouden, alhoewel Menzel¹⁾ zegt, dat het een der schoonste steden van Italië is, minder bezocht en bekend dan het verdient. Men nadert hier weder de Alpen; tot hertoe spoorden wij steeds door een Hollandsch landschap, want de olijfboomen zien er precies uit als wilgen. Fraai gezicht op Bergamo, de oude stad ligt tegen den berg, de nieuwe in de vlakte. Volgt Brescia²⁾. Hier weder zeer nabij ijzerrijke roode bergen met vele villa's. Lieve ligging. Ook dit verdiende wel een halven dag oponthoud maar onze tijd is bepaald, wij moeten over acht dagen in Bologne zijn en hebben Verona, Venetië, Padua en Ferrara nog voor het mes. Avanti! Heimelijke hoop op eene andere keer. Te Dezenzano houdt de trein zoolang stil, dat wij een blik kunnen werpen op het 16 mijlen lange en 4—5 mijlen breede Lago di Garda. Prachtig gezicht op de hoog gelegen viaduct over de volle lengte en grootste breedte van het meer. Het schiereiland Sermione met zijn oud kasteel komt oostwaarts zeer uit. Over Peschiera, een der vierhoek vestingen, komen wij te Verona aan het station Porta Nuova. Lange zonnige rid bijna door de geheele stad tot de Due Torri door v. d. Willigen reeds als een goed logement aanbevolen. Zeker een oud paleis; de eene toren dient nu om er een duiventil in op te hangen. Drie bont geschilderde galerijen omringen eene binnenplaats en mijn no. 32 ziet uit op een plein, waarop de kerk St. Anastasia, een kapel en curieuse grafmonumenten. Terwijl mijn reisgenoot, wat ongesteld, eene siesta houdt, ga ik de opgepronkte St. Anastasia zien. Eene

---

geld terug moet hebben voor het bewaren van jassen. Ook tegen den camerière in de restauratie Cova bij La Scala. — Het zit er wel aardig in den tuin vol acazias en bloemen; maar het niet op het tarief genoteerde is er zeer duur. Toch heeft de wezenlijke bedriegerij in Italië veel minder plaats dan men denkt en heeft een zeker eigenaardig niet altoos hatelijk karakter*). Maakt men er attent op, b. v. in 't hôtel Europa, dat men de kamers fr. 1 hooger genoteerd heeft dan vroeger gezegd was, men veranderdt het terstond met opgave der reden van de vergissing. Het veiligst is zooveel mogelijk maar altijd vooraf e vragen: *Quanto costa? Quanto si paga?*

¹⁾ Dr. *Wolfgang Menzel*, Reis naar Italië. Dordr. 1838, bl. 17.

²⁾ In *J. Barette*, *De zeden en gewoonten van Italiën*. Amst. 1770 I bl. 167—171 is eene lijst van schrijvers van Brescia, die voor den werkzamen geest der inwoners dier stad getuigt.

*) *Kephalides*. II. II p. 269.

groote annonce daar buiten leert mij, dat de 300ste verjaardag van den slag van Lepante er de oorzaak van is en de sacristano noodigt mij zeer uit om present te zijn te zes uur bij de illuminatie der kerk ter eere van de H. Rosalia. Ik neem deze kerk eens goed op maar geef geene beschrijving, gedachtig aan zekere opmerking van een der beste schrijvers over Rome, de Stendhal¹⁾. Van de beide bont marmeren bedelaars als cariatiden voor de wijwaterbakken, dergelijke als wij later te Ferrara zagen, wil ik toch gewagen en hoe ik, alleen in de kerk zijnde en op een bank uitrustende, zoo wat over den openbaren godsdienst filosofeerde als Matthews deed²⁾. Buiten de kerk liggen, hoog verheven, sedert eeuwen, een paar graven Castelbarco in zwart geworden marmeren sacrophagen te rusten. — Eene Amerikaansche familie aan de tavola rotonda vult eenigzins het gemis van mijnen reisgenoot daarbij aan. Een glas Val Polesella montert mij ook wat op, ofschoon de Lombardijsche wijnen mij anders volstrekt niet bevallen³⁾. — Ik vind mijnen reisgenoot zoo opgeknapt, dat wij ons op weg begeven met de schare, die St. Anastasia juist verlaat. v. Raumer wenschte zich voor de gansche Italiaansche reis te Verona eene tamelijke verkoudheid, om de zoo doordringende stank in vele straten. Ik zou dit eerder zeggen van „Venetie” want bij onze wandeling naar de Piazza Bra hinderde het mij niet bijzonder.

¹⁾ (*Henry Beyle*) *de Stendhal, Promenades dans Rome*. Paris, 1858. 2 vol. Vol. II p. 128. „Une chose choque toujours les personnés qui n'ont pas vu „l'Italie et qui lisent des voyages, c'est l'extrême importance que l'auteur „attache aux descriptions des églises.”

²⁾ *Dagboek* I bl. 251—252. „Men moet bekennen, dat men in katholieke „landen meer werk van den openbaren Godsdienst maakt dan onder ons „Protestanten. Maar de vraag is, of, en in hoeverre men deze uiterlijke „plegtigheden als weldadig beschouwen moet. Hecht men er te veel gewigt „aan, dan wordt het eene loutere vertooning. . . . Stelt men weinig prijs op den „vorm, dan verliest men ligtelijk het wezen er van uit het oog. . . . Het zuiden „heeft een aangeboren smaak voor pracht en staatsie. Al de tahrjke katho- „lijke plegtigheden in die landen zijn niet zoo zeer kenmerken van den „Godsdienst zelve, als wel van den smaak der inboorlingen.

³⁾ v. Raumer, *Herfstreis* II p. 88. „Het is onbegrijpelijk, dat men uit de „heerlijke druiven geeneten beteren wijn trekt; luiheid, onkunde en vooral „morsigheid dragen zeker zeer veel hiertoe bij. De roode inlandsche wijn, „vino nostrano, is zwaar, opdroogend en schier nooit zonder eenen onaan- „genamen bijsmaak.”

De maan beschijnt met haren sikkel het uitgestrekt plein en de Arena, het grootste monument der oudheid benoorden de Po. Het prachtige weder heeft vele wandelaars uitgelokt, men scherst, men lacht, de cafés zijn bezet: er is veel beweging in, ook door de bloemenmeisjes, courantenjongens, die er uit- en doorloopen, de handelaars in lucifers e tutti quanti, gelijk overal in Italie ¹⁾. — Wij slapen heerlijk, beschut door gazen gordijnen tegen de 's nachts vooral lastige zancelli of muggen, neven noemen wij ze in Friesland, die hier vrij wat muskiet-achtig zijn.

Zaturdag 23 Septb.: Een genotvolle dag, vooral voor anti-quaren, ten koste van eenige zweetdruppelen: want het is zeer warm. In de Corso Cavour, de Porta dei Borsari gezien, door sommigen voor een triomfboog, door anderen voor eene oude poort der stad, onder keizer Galienus (A^o. 265) gesticht, gehouden. De inscriptie daarop ten N. is nog vrij goed leesbaar ³⁾. Over de gloeiend heete Piazza Bra naar het Arena; men doet wel dit open rond gebouw, hoe groot ook, (32 meters hoog, 161 lang, 133 breed, met 45 rijen steenen zitplaatsen, en ruimte voor 25,000 zittende en 70,000 staande toeschouwers) vóór het Colosseum te zien. „Het is de eerste betoovering van Romeinsche grootheid die lang den boventoon behoudt, totdat het Colosseum van Rome hem overwint en eene grootere te weeg brengt ⁴⁾.”

De 72 arcades aan de buitenzijde bezigt men voor pakhuizen en werkplaatsen. Het is een klim, de 45 zitplaatsen op te stappen bij zulk eene warmte; maar het gezicht boven, over Verona, beloont de inspanning ⁵⁾. Een zeer beleefd opzigter laat ons het

¹⁾ In Florence biedt men geloof ik alles in de cafés te koop aan, herhaaldelijk b. v. hembden, mutande enz., bijna de geheele waschlijst bij *Bädeker* p. 267 te vinden.

²⁾ PECHT, I S. 145. „Selbst nach Venedig musz Verona noch gefallen „mit seinem Ueberflusz am Denkmalen der Baukunst, die sich seit bald 2000 „Jahren hier in ununterbrochener Reihe vorfinden. — Es ist doch was Ei- „genes um solch eine uralte Cultur, wie sie sich hier überall ausspricht, u. s. w.

³⁾ Zie SCIPIO MAFFEI; *Verona illustrata*. Verona, 1732. 4 vol. fol cum fig.

⁴⁾ ALOYS vrijheer van OEFELE, *Mijn uitstapje naar Italie*. Amst. 1834 I. p. 36.

⁵⁾ *Eser* II. S. 336, trof ook nog op de tinnen „die dem Auge so wohlthuende Einfachheit und Regelmässigkeit der Form des Gebäudes.” Over het Arena zie vooral *Franç. SCIPIO MAFFEI* (Marquis, geb. te Verona 1675). *Degli Anfiteatri e singularmente del Veronese* etc. Verona 1725.

niet ver daarvan gelegen Museo lapidario zien ¹⁾. Het is het eerste museum in Italie van oudheden, op de plaats zelve gevonden en bijeengebragt, dat ik zie.

Met van Oefele ²⁾, die het ook zag, maakte het op mij eenen wonderbaren indruk. „Want het wezen en geloof, de denk- en handelwijze der Romeinen is hier beter te bestuderen dan uit boeken. De beschouwing daarvan leidt ons het Romeinsche leven binnen.”

Een rijtuig brengt ons snel naar de afgelegen Piazza di S. Zenone ³⁾ de interessantste kerk van Verona. Links daarvan een scheeve toren, regts een campanile en daarbij het graf van Pepijn, Koning van Italie, zoon van Karel den Groote. De H. Zeno is de beschermheilige der visschers. Het oude gekleurd marmieren standbeeld in het koor vertoont hem als een hengelaar. Zeer interessant zijn de reeds in 1123 herstelde en nog zeer goed bewaarde kloosters ten N. der S. Zenone. Later zien wij den Cathedraal, de vijf monumenten der Scaligers, der familie die van 1262—1389 Verona beheerschte en een ladder (Scala) in haar wapen voerde. Eene oprissing van deze zwart geworden gedenkteeken is hoogst noodig. Een stoombrandspuit zou hier en elders in Italie groote diensten doen; vooral gevuld met loog van potasch om het vuil van eeuwenher daarvan af te bijten.

De Piazza dell' Erbe is vol ooft- en groenteverkoopsters: het fruit is fraai, en zeer goedkoop. Er staat een schandezuil op het einde van het ruime plein, voor de bankroetiers, een Italiaansch middeleeuwsch gebruik gelijk bij ons vroeger de schandpalen met hunne draaikooijen. Hier en daar, zien wij groote huizen, palazzi, in Venetiaansch-Gothischen stijl ⁴⁾, vooral in de Corsoen op de kleine maar interessante Piazza dei Signori. —

Siesta. — Den indruk der laatste dagen deel ik mede in mijnen vierden algemeenen zendbrief en wij gaan na eene avondwandeling op de Brera zeer vroeg naar bed, want den volgenden morgen te 4½ uur bommelt mijne buurvrouw St. Anastasia mij al wakker, en

¹⁾ SCIPIO MAFFEL, *Museum Veronense hoc est antiq. inscriptionum collectio*. Veronae 1749 fo.

²⁾ I bl. 40-42 „Het Museum MAFFEL.”

³⁾ Fr. Negri, *Vita di Apostolo Zeno*. Venezia 1816, 8°. con ritratto.

⁴⁾ Zie *Pecht* I 149. Ieder huis van vijf ramen breed is in Italie een Palazzo.

te 5 uur rijden wij al naar het andere station van Verona bij de Porta Vescovo. — Bij het broodje, met moeite aan het station bekomen, komt de koffij te Vicenza. Het spijt ons zeer, dat wij de paleizen en gebouwen, aldaar door Palladio ¹⁾ gesticht, niet kunnen aanschouwen; maar Verona heeft ons al proeven van zijn talent laten zien. Van Padova zien wij nu letterlijk niets door een uit zee opkomenden mist ²⁾. A revoir! tot Donderdag e. k. Te Mestri scheidt de trein voor Triest zich van den onzen af. Allengs doemt Venetie uit de golven op; de één mijl lange brug (3600 el) is spoedig overgespoord; wij zien de eerste gondels op de Lagunen; in een oogwenk zitten wij in een daarvan en langs kleine kanalen en een gedeelte van het Canal grande varen wij door de wonderlijke peer- of karafvormige stad, waardoor het hoofdkanaal als een slang heen kronkelt. Men zet ons aan de achterzijde van het hotel San Marco af; door een doolhof van gangetjes, het een duisterder dan het andere, bereiken wij onze kamer en eensklaps zien wij op de piazza San Marco neder, begrensd door het Kon. Paleis of de oude Procuratie, terwijl links de Dom en vooral de Campanile ten hemel rijzen. „Alles, zegt von Raumer ³⁾, wat gij ooit gezien en gedroomd hebt, moet voor de tooverkracht van het gezigt op het plein van San Marco wijken.”

De doodkistachtige, vrij vuile gondel is ons niet bevallen. Wij gaan liever te voet uit, om onze brieven van de post aan het Canal Grande, links van de Ponte Rialto, te halen. Wij kunnen den San Marco ⁴⁾ evenwel niet voorbijgaan. Eerst bij eene derde rustige bezigtiging begrijp ik iets van de bouworde der façade, waarvan de herstelling, vooral der fresco's daaraan, zeer noodig

¹⁾ *Ant. Magrini, Memorie intorno la vita e le opere di Andrea Palladio.* Pad. 1845, 4 con ritratta ed incisioni.

²⁾ *Eser*, p. 190. Dichte Nebel, auch in Italien im Oktober kein seltener Gast.”

³⁾ *Herfstreize* II pag. 3.

⁴⁾ *Giov. Meschinello. La Chiesa ducale di S. Marco.* Ven. 1753, 4°. 3 Vol. in 4 parti. *Spiegazione della Basilica di S. Marco.* Ven. 1854 12. *La Basilica di S. Marco esposta in 6 Tavole*, all'acquatinta da *Ant. Lazzari.* Ven. bislunga; *La descrizione dell'esterno ed interno*, daarvan met 2 platen; *A. Comesina, Die Darstellungen auf den Bronzethüren des Haupteinganges von St. Marco.* Mit 18 Taf. Wien 1860, 4°; *P. Cav. Saccardo, Saggio sopra i mosaici della chiesa di S. Marco.* Ven. 1864, 8°.

en dan ook reeds begonnen is ¹⁾. Vergeleken bij den stout ten hemel rijzenden Campanile is er iets gedruks in: „plus pittoresque que grandiose, grâce à sa construction tout-à-fait extraordinaire et à la magnificence à moitié orientale de son ornementation,” zegt Bädeler ²⁾ zeer juist. In plaats van de ons aangewezen hoofdstraat van Venetie, la Merceria, onder de Torre del Orologio (half zoo breed als de Kalverstraat) in te slaan, gaan wij een straatje daar naast in, loopen echter, met de zon als gids, maar steeds door straatjes, stegen (calle) en gangen en vinden toch eindelijk na veel dwalen den ponte Rialto ³⁾.

Het is er nu in die calle door den Zondag, wat rustiger en minder vol, maar als men bedenkt, dat in die nauwe straatjes nog allerlei bedrijven, zelfs smederij onder den blooten hemel worden uitgeoefend, waaronder nu, in de herfst, op honderde plaatsen het braden van kastanjes ⁴⁾, voorts dat de kleine kanaaltjes die men overgaat geene frissche beken zijn maar allengs opslibben ⁵⁾, dan zeggen wij met Mr. Boer ⁶⁾: „De reukorganen worden hier niet altijd even aangenaam aangedaan.”

Terwijl ik op straat een passage uit mijn van de post gehaalden brief aan mijnen reisgenoot voorlees, zegt een heer: „zijn de heeren Hollanders? ik ook. Kapitein D., pas uit Rotterdam met de Triest aangekomen.” Wij maken afspraak tot een bezoek.

Bezigting van San Marco, wandeling langs den Molo en de Riva dei Schiavoni, voorbij de Ponte dei Sospiri ⁷⁾, het zien van eene ragazza of wedstrijd op de Lagunen, een mager

¹⁾ Fr. Beltrame, *Intorno al ristauvo della facciata a nord della Basilica di S. Marco*. Ven. 1865.

²⁾ Vergelijk Eser, S. 311—313. „Die Wirkung ist mehr eine malerische „als architektonische.”

³⁾ Ant. Rondelet, *Saggio storico sul ponte di Rialto*. Mantova 1841. *Essai hist. sur le pont de Rialto*, Paris 1836. 4^e.

⁴⁾ Castagna, ongeënte, marrone, geënte kastanje, VAN DER WILLIGEN, IV, bl. 10.

⁵⁾ Archenholtz (1780). T. a. p. bl. 48. „Ervaren lieden beweren dat men „geen 200 jaren van het tijdstip af is, dat Venetie niet meer bewoonbaar „zal zijn door opslijking.”

⁶⁾ Mr. R. W. Boer, *Herinneringen aan Italie*. Gids 1870, I bl. 246.

⁷⁾ Het best te zien op de brug tusschen den Molo en de Riva.

diner ¹⁾, militaire muziek en eene wandeling met duizenden menschen op de met candelabres verlichte Piazza, ziedaar onze werkzaamheden tot 10 uren. De zancelli (moucherons) plagen ons 's nachts; wij missen de gazen gordijnen ²⁾.

Maandag, 25 September. Onder genot van zonschijn roeit Foscarini ons een paar uren lang, door het groote kanaal ³⁾ in eene barca. Onze knappe roeijer, door zijne collega's il duogo ⁴⁾ bijgenaamd, wijst ons zeer juist alle paleizen aan, zooals Bädcker I p. 285—288 die vermeldt. De ellendige toestand van vele, vooral van de onderste gedeelten hunner muren, hindert ons. Hoe zij er gerestaureerd uitzien, vertoont de Fondaco de Turchi met zijnen prachtigen Oosterschen voorgevel, terwijl het binnenste nog niet voltooid is. De palazzi Foscari ⁵⁾ en Balbi, in de bocht van deze Heeregracht, ziet men het meest op de platen van het Canal Grande. Wij bezien het Palazzo Pesaro, en het Museo civico of Palazzo Correr ⁶⁾. In het laatste kan men veel kennis opdoen van het leven der oude Venetianen ⁷⁾. Welk een rijkdom in die gouden kleeding op die twee lange afbeeldingen van eene Venetiaansche bruiloft in de 16^{de}

¹⁾ Vergelijk VON RAUMER, *Italien* I, S. 23. „Das Essen in Venedig erbärmlich: schlecht erfundenen, schlecht ongeordneten und schlecht gekochten Gerichten, u. s. w.“ Daarbij slecht drinkwater; gevaarlijk om den wijn te verdunnen.

²⁾ VAN OEFELE II, II. 60. „Zorgvuldig eerst vensters en deuren sluiten eer men licht opsteekt. Met de gazen gordijnen geraakt de vreemdeling, die er niet aan gewoon is, dikwijls mal genoeg in de war.“ „Moerasmuggen,“ eene geduchte plaag in Venetie. *J. van der Chijs, Reisherinneringen*, 1864. bl. 79.

³⁾ *Am Canal grande*, Dresden 1849, Gedichte von *Ida von Duringsfeld*, geschreven terwijl haar man, zes maanden lang, Turksch en Armenisch leerde, in het klooster op het eiland *S. Lazzaro*. *Illustr. Zeitung*, 1869, S. 97. *Il Canal grande descritta da A. Quadri* c. 60 tavole. Ven. 1828, bislungo.

⁴⁾ *Ida von Duringsfeld. Antonio Foscarini*, 4 Bände. Stuttgart 1850. „Grosz-„artiges Geschichtsbild in novellistischen Gewande. *Illustr. Zeit.* I. I.

⁵⁾ *Giac. Battaglia, La familia Foscari* Drama storico in 5 atti. Milano 1844. 8°. *Fr. Berlan, I due Foscari*. Memorie stor-critiche. Torino 1852, 8°. *Byron, The two Foscari, an historical tragedy*. — *Giulio Pullé, I Foscari*, 3 Bde carme, Ven. 1842. *W. Guischard* Die Foscari. Historischer Roman. Berlin 1863.

⁶⁾ *Gregorio Correr* in Alfred von *Reumont*. Beiträge zur Italienischen Geschichte. Berlin 1853—1857, 6 Bände. Band IV.

⁷⁾ *V. Lazari, Notizia delle opere d'arte e d'antichità della Raccolta Correr di Venezia*, Vin. 1839 8°.

eeuw! Aan de collectie gouden Zecchini ontbreekt alleen de hoogstzeldzame van den Doge Marco Barberini (1485—1486). Treurig gezigt op de den 16 Aug. 1867 verbrande overblijfselen van het schilderij (Titiaan's meesterstuk) S. Pietro Martire ¹⁾. Curieuse munten, zoo als mij toeschijnt, uit de kist van S. Marco (1096) voor den dag gekomen. —

Foscarini zet ons af aan de Piazzetta. Vier uren lang besteden wij aan het bezigtigen van het Palazzo Ducale ²⁾. Het binnenhof is onbeschrijfelijk schoon en indrukwekkend, verhoogd door de historische herinneringen; er heerscht, zoo vaak wij het bezoeken, eene eigenaardige Venetiaansche bedrijvigheid, wegens het water halen uit de fraaie bronzen putten door niet altijd onbevallige vrouwen en meisjes, in eigenaardig costuum. Zij dragen de koperen pot-emmers aan een stok dwars over den schouder wijd en zijd door de stad ³⁾. Op deze plek zeggen wij met Sharp ⁴⁾ „de wezenlijke voorwerpen overtreffen hier alles wat de verbeelding zich uit prenten voorstelt.”

De Oostelijke façade van het Binnenhof valt vooral in het oog. Daar zat Silvio Pellico gevangen. Ongemeen trotsch is

¹⁾ *S. Pietro martire di Tiziano e la madonna di Giambellino, arsi la notte, 16 Agosto 1867.* Ven 1867. con 2 tav. inc.

²⁾ *Eser*, p. 316—321. Les quatre figures drapées, l'épée au côté, s'embarassant deux à deux, die *Bädeker* bl. 268 vermeld als staande bij den ingang, zijn stellig Byzantijnsch. Wij vonden dergelijke geharnaste figuren met kappen op een candelaber in *S. Paolo fuori la mura* bij Rome.

³⁾ Zie la gravure des *Puits à Venise dans la cour du palais Ducal. Magazine Pittoresque* 1872 p. 71: Tous ceux qui ont visité Venise connaissent ces deux belles citernes aux margelles de bronze autour des quelles on voit se presser sans cesse, dans la cour du palais ducal, les paysannes du Frioul, qui sont les porteuses d'eau de la ville. Elles attirent les yeux par la singularité de leur costume: un chapeau d'homme en feutre noir, haut et à petits bords (een matrozenhoed, ook scheef gedragen), une chemise de toile, un jupon noir, un pantalon serré à la cheville, et les pieds nus. Elles sont rarement jolies, mais elles sont belles par l'attitude, quand elles portent sur leurs épaules les deux seaux de cuivre en équilibre au bout d'un bâton. — Les margelles des deux puits ornées de sculptures, oeuvres de *Nicolo Conti* de Venise, et *d'Alberghetti* de Ferrare, qui vécurent au milieu du 16 siècle, sont dignes d'admiration etc.

⁴⁾ l. l. bl. 6. *G. Cadarin, Notizie storiche intorno al palazzo ducale di Venezia.* Ven. 1838. 8°. *A. Dall' Aquia Giusti, Il palazzo ducale di Venezia,* con stav. Ven. 1864 8°. *Il Palazzo ducale di Venezia, illustrato da Fr. Zanotto,* con 188 tav. incise. Ven 1853—1862. 4°. 4 vol.

de Scala dei Giganti, dus genaamd naar de kolossale standbeelden van Mars en Neptunus. Die trap is in vakken verdeeld. Op de bovenste wierden de doges gekroond en de tachtigjarige Doge Marino Faliero (17 April 1355) onthoofd ¹⁾. Wij gaan de Scala d'oro op; vroeger mogt deze alleen door den adel, die in het gouden boek ingeschreven staat, betreden worden. Aan zulk een gouden boek zal Fiesole te Florence ons later nog eens herinneren.

Wij bezien eerst de 50 ellen lange, 25 ellen breede en 15 ellen hooge Sala del Maggior Consiglio met hare 76 portretten van doges ²⁾ links in den N. hoek beginnende. Een zwart bord (n° 36) in de Z. W. hoek vervangt dat van den zoo evengenoemden grijsaard. Onder de portretten 21 groote Venetiaansch-historische voorstellingen. Aan de Oostzijde het grootste (25 ellen breede) schilderij der wereld: het paradijs van Tintoret. Prachtige plafonds in vakken door vijf der voornaamste Venetiaansche schilders in de 16de eeuw beschilderd. Heerlijke afwisseling bij al dat vermoeiend omhoog zien is het verrukkelijk gezicht benedenwaarts op het balcon (bij N°. 3 der 21 groote stukken), waar het oog zweeft over de Lagunen en rust op de kerk van St. George en de Giudecca ³⁾. Dezelfde rijkdom in plafonds en schilderwerk in de volgende kleinere zalen en vertrekken ten getale van zeven door Bädeker p. 271 vermeld. — Wij gaan daarop het museo archeologico zien in drie zalen, vroeger woonkamers der doges. Vooral zeer oude kaarten van Fra Mauro en Zeno waarop het eiland Frisia hoog in het Noorden voorkomt ⁴⁾

¹⁾ Byron, *Marino Faliero, an hist. tragedy in 5 acts.* — Giulio Pullè, *Marino Faliero*. Dramma. Verona. 1840.

²⁾ Emm. Cicogna. *Brevissima descrizione dei principali quadri nelle sale del palazzo ducale.* Ven. 1856 8°. *Bolle dei Dogi da Venezia. Sec. XII al XVIII, con 7 tavole in fotografie pubblicate da B. Cecchetti* Ven. 1865 8°.

³⁾ Ook door Mr. Boer vermeld l. l. bl. 251.

⁴⁾ Zie „het eiland Friesland, door H. VOGELSANG, in het *Album der natuur* 1870 bl. 1—11 met een kaartje gevolgd naar het landkaartje in het te Venetie in 1558 verschenen boekje: *Dello scoprimento del isola Frieslanda, Eslanda, Engrovelanda, Estotilanda, ed Scaria fatto sotto il polo artico da due fratelli Zeni, M. Nicolo e M. Antonio etc.* Zie *Album* p. 2. Over deze reizen bestaat ook nog een boek van Plac. Zurlo *Dissertazione intorno ai viaggi e scoperti settentrionali di Nicolo ed Antonio fratelli Zeni*, con 1 carta. Ven. 1808 8°.

en een mappemonde van 1457—1459 boeijen mij meer dan beneden onder de galerijen de menigte bustes ¹⁾. —

Na het betere diner in de uitmuntende *Quadreria*, avondwandeling langs de Lagunen bij helderen maneschijn en lang vertoef in de *Giardino reale* op den hoek van het *Grande Canal* waar de *Banda Cittadina* muziekstukken van *Verdi*, *Donizetti* en andere Italiaansche componisten uitvoert. Onder het genot van ijs ²⁾ werpen wij een blik op de Venetiaansche beaumontde, die hier zeker tot laat in den avond vertoeft. In den zomer toch maakt een echte Venetiaan van den dag half nacht en van de halve nacht dag, het laatste op de *Piazza San Marco* met hare talrijke koffijhuizen. Het slenteren daarop, heen en weder, uren lang is geen tijdverdrijf, het is eene bezigheid evenals voor sommigen bij ons dagelijks uren lang het wandelen „gezondheids-halve.” Bij de Venetianen heeft dat vele wandelen zeker geene gezondheid ten gevolge. De lucht is er menigwerf veel te onzuiver om zooveel luchtbad met vrucht te genieten. Er heerschen vele koortsen; die leelijke vliegen tieren dan ook het best in moeraslucht. De tint der Venetianen is geel, de vrouwen hebben veelal lange, bleeke gezichten ³⁾. Wat mij bijzonder trof in deze steeds zoo aristocratische stad was, dat vooral op de *piazza San Marco* het onderscheid van standen zoo geheel wegvalt. Niet alleen dat, zooals *B.* zegt, „le prince y prend son sorbetto à côté du petit bourgeois”, maar de aanraking is er volkomen op gevaar af van erfenis, van het vuile in lompen gehulde popolo, dat alleen *aqua fresca!* ⁴⁾ drinkt en daardoor nuchter en fatsoenlijk blijft.

Dinsdag 26 Septb. Slecht geslapen door de *zanzare* ⁵⁾ en

¹⁾ *Menzioni onorifiche ossia iscrizioni eritte con busti nel ducale palazzo, a celebri italiani.* Ven. 1866 8°.

²⁾ IJsoorten: ☞ *Latte*, room of melkijs: *limone*, citroenys, *orancio*, oranjeijs, *pistaccio*, groene noot of amandelijs, *fragoli*, aardbezenijs. Un *arlecchino*, is van rood-wit of geel-groen enz. v. d. *Willgen* II bl. 62.

³⁾ *La regina. A Venetian dandy girl by Elion Vedder*, een Amerikaan te Rome in *Illustr. London News*. Jan. 6, 1872 p. 5 is geen model er van.

⁴⁾ Het water is slecht in Venetie. De middelen om beter te verkrijgen bespreekt *G. Bianco. Sui modi più acconci di provvedere Venezia d'acqua potabile.* Ven. 1862.

⁵⁾ *S. Sharp. Erieven over It l'e.* Amst. 1778. bl. 26. „Geen mensch, die

de cimici, een nog veel kwaadaardiger diersoort. Onweder daardoor in huis, terwijl een kort maar zwaar onweder met fel len regen uit zee opkomt. De duizenden vrij-duiven verlustigen zich in de lang ontbeerde plassen op het Sint Marcus plein. Met de muziek der bezetting voorop marcheren wij naar het station, om des Konings aankomst te zien, maar wij geraken en muziek en soldaten kwijt in den doolhof aan gene zijde van het groote kanaal, in al die nu zeer bedrijvige en volle straatjes en steegjes. Later bespeuren wij dat een handwijzer „Via alla strada ferrata”, de draad van Ariadne hier is. Wij bezoeken daarop het pantheon van Venetie, de kerk S. Maria gloriosa dei Frari of de Frari, gelijk men, bij verkorting zegt. Wij bezien er vooral het mausoleum van den doge Jan Pesaro († 1659) met de negerstandbeelden, zeer rijk maar bizar; het pyramiedevormig monument voor Canova († 1822) ¹⁾, door Fabris volgens Canova's model als tombe voor Titiaan bestemd; het al te prachtige monument voor Titiaan († 1576, 98 jaren oud), door Keizer Ferdinand bekostigd en eerst in 1852 voltooid ²⁾. Een gondel brengt ons naar de Ripetta terug. In een der kanaaltjes ontmoeten wij de gondels, die den Koning en zijn gevolg zullen afhalen. Keurig netjes zien de roeijers er uit, knappe kerels, grenadiers taille, in het wit met blauwe sjerpen, strooijen hoeden met fladderende bonte linten, gestreepte kousen en een zilveren plaat, waarop de roeriem afstuit op den linker arm. Onze doge groet ons: nogal een groet! het zijn die van Zondag.

Niettegenstaande het onweder, dat ons een paar uren tijd heeft genomen, is het nog zeer warm op de Piazza. Eindelijk komt Z. M. „il galant huomo,” zooals zelfs de opgewonden La Stampa van heden hem noemt, met Prins Humbert, dien wij later uit Bologna naar Marabotto zullen vergezellen, en gevolg. Zij stappen in het Palazzo Reale vlak tegenover onze kamer af. Herhaald

---

nooit in deze stad geweest is kan zich een denkbeeld vormen van den last dien wij thans (Septb. 1765) van de muggen hier (in Venetie) hebben.”

¹⁾ *Isabella Albrizzi nata Teotochi. Opere di scultura e di plastica di Antonio Canova.* Pisa 1821—24. 3 Tomi con incisioni.

²⁾ *Eser* S. 307: „Dieses Grabmal sucht an Umfang und Pracht, aber auch an Kälte und Nüchternheit der gesuchten allegorischen Beziehungen, seines Gleichen.” Zie *Fr. Beltrame. Tiziano Verellio e il suo monumento.* Mil. 1853. 2^e ed. 4°. met eene afbeelding daarvan, alsmede *W. Bergmann Tizian. Bilder aus seinem Leben und seiner Zeit.* Hannover 1865. 2. Bd.

donderend *Viva* zoodikwerf *Vittoro Emanuele* zich vertoont. Wij zien hem perfect door eenen tooneelkijker. — Wij bezien daarop vele winkels, maar men overvraagt te veel om *preciosa* te durven koopen en wij bepalen ons tot platen. Het café-restaurant *Quaddri* is dezen dag ons hoofdkwartier; daar tegenover ligt een café *boudoir*, zoo netjes ziet het er uit. In de buurt daarvan cafés voor Albanezen, Grieken en Turken, die hier in hunne schilderachtige costumes zitten. Te 7¹/₂ uur begint het echt Venetiaansch feest: duizenden bij duizenden menschen bewegen zich op de *Piazza*, de *Piazzetta* en de *Molo* of *Riva* of zitten onder de galerijen. De *Piazza*, de dom, de *torre del orologio* en vooral de hemelhooge *Campanile* worden afwisselend of te gelijk met *Bengaalsch* vuur verlicht. Uit alle zijne gaten spult eensklaps de *Campanile* het als gloeiend gekleurd lava uit tot groote schrik der duiven, die daarin slapen. Zij tuimelen verblind onder de menigte. Twee hande spelen afwisselend. Prachtig maanlicht op de *Lagunen*. Vijftig duizend of nog meer opgewonden Venetianen bij een. „*Mein Liebchen was willst du noch mehr?*” Eindelijk te 10¹/₂, nadat men nog achtmaal, ten slotte, de *Marcia reale* of di *Roma* „op vereerend, even zoo vele malen herhaald, zeer luid verzoek” gespeeld heeft, kunnen wij gaan slapen. Onze flesch *Liviziano* is ook ledig.

Woensdag 26 Septb. Zeer warm weder. Wij wandelen langs de *Riva dei Schiavoni* links af de stad in naar de kerk van *S. Giovanni e Paolo*, in de wandeling bij verkorting *Zanipolo* geheeten. Eindelijk vinden wij de *Westminster* abdij van Venetie, de begraafplaats der meeste dogen, na door tallooze steegjes en over menig brugje te zijn gegaan. Onder de mausolea, dat van *Marco Antonio Bragadino* † 1571, den verdediger van *Famagosta*, door de Turken gevild! De voorstelling daarvan is daarboven op eene schilderij zichtbaar; dat van *Silvester en Elisabeth Valier*, 24 passen of 48 voet breed, 100 voeten hoog; een enorm gevaarte voor twee onbekende grootheden opgerigt. In het koor het schoonste monument van Venetie van *Leopardo*, ter eere van *Andrea Vendramino* als 83 jarige doge, † 1478, 85 jaren oud. Dat het schoonste schilderstuk van deze kerk, de moord van den *H. Petrus* martelaar, verbrand is, vermeldden wij reeds. Nog vele monumenten en schilderijen en daarbuiten het fraaije bronzen ruiters stanbeeld van den veldheer *Coleoni* † 1475. De wandeling van *Zanipolo* naar het Arse-

naal ¹⁾ is niet lang. De façade daarvan is hoogst schilderachtig ²⁾. De grootste leeuw links vertoont kennelijk Runenschrift, dat dan ook door Rafn is ontcijferd ³⁾.

Wij worden in het Arsenal hoogst beleefd ontvangen. Alles ziet er even netjes uit, maar vele voorwerpen, onder anderen het model van den door de Franschen vernietigden Bucentaurus ⁴⁾, zijn afwezig en prijken op de tentoonstelling van maritieme zaken te Napels, de eenige met die voor de visscherijen te Brest en te Christiania, waarop Nederland eens een goed figuur heeft gemaakt. Een vlag uit den slag van Lepante verplaatst mij naar de S Anastasia van Verona. Lange wandeling in brandende hitte, afgewisseld door eene afkoeling in eene kerk, tot op het oost-einde van Venetie, waar het lommer der Giardini Pubblici ons verfrist. Het is er dood eenzaam; trouwens over dæg ziet men alleen vreemdelingen als wandelaars en café-bezoekers. Heerlijk gezicht op de eilanden Muriano, Liddo, Elena, Certosa ⁴⁾. Zij liggen op het water. Doodstille zee en azuren hemel. Met een barca teruggevoerd langs de stoomboot Triest. „Kapitein niet „aan boord; in de stad!” Dat Hollandsch verfrist ons. Zeer koel is het in de pozzi, half in ruine overgegene onderaardholten, gevangnissen, tegenhangers van de heette piombi. Reeds in het begin der zeventiende eeuw toen men nog vroeg: „cipier! hoe maken het de gevangenen?” in plaats van nu: „heeren: hoe maakt de cipier het?” werden zij verlaten. Zij liggen over de achterzijde van het Palazzo Ducale naast den Ponte dei Sospiri ⁵⁾. Te 3¹/₂ uur verlaten wij Venetie, terwijl mijn reisgenoot den chef van het station gaat opzoeken om over de reductie van het tarief voor ons als leden van het congres te Bologna

¹⁾ Zie *La descrizione del' Arsenal di Venezia*. Ven. 8 en de fraaie lithographie daarvan in *bis lungo* formaat.

²⁾ *Inscription runique du lion du Pirée (à Vénise) interprétée par C. C. Rafn*. Copenhague, 1856, 1 vol 8°. 255 pp. publié par la Société des Antiq. du Nord. Ook in het *Antiquarisk Tidsskrift*, Kjobenhavn (1853—1857) met platen. 1857. Forste Heft, p. 1—71. Zie ook *Nouvelles Annales des Voyages* 1857, p. 205—213.

³⁾ *Il Bucintoro di Venezia*. Con 2 tav. ed 1 miniata. Ven. 1837 bislungo.

⁴⁾ *Venise et la lagune*. Uitvoerige kaart achter A. J. Du PAYS. *Itinéraire de l'Italie Septentrionale*. Paris (1859) Bädeker p. 273.

⁵⁾ In *Rinaldo Fulin, Studi nel archivio degli inquisitori di stato* Ven. 1868 is een stuk; *I prigionieri nei pozzi al cadere della repubblica*.

te spreken, moet ik aan de volgende personen iets ¹⁾ offeren: aan den gondelier, aan twee oude mannetjes met haakjes voor het vasthouden van den gondel, twee sjouwerlui, twee visitateurs, (want Venetie is porto franco), en den commissionair van San Marco. Met vier zeer babbelende heeren ²⁾, van wier discours wij door het dialect niets begrijpen, sporen wij naar Padova, en vinden aldaar een uitstekend hotel in de Stella d'oro. Er zijn slechts mannelijke bedienden, die de bedden opmaken, de glazen op straat poetsen of wasschen, iets ongehoords zindelijks in Italie ³⁾.

Achter het wereldberoemde op marmeren zuilen rustende café Pedrocchi, vinden wij eene restauratie en openen het gevecht met het doodslaan van eenige groote, bruinachtige nog al ziltige oesters „colla barba” van Chioggia ⁴⁾. — Onder een onophoudelijk „va et vient” dóór het zeer lange café slijten wij den avond.

Donderdag 28 Septb. Wij gaan te voet Padova te zien, zeker eene der oudste steden van Italie, al laat men den oorsprong er van niet tot Antenor, den verdreven koning van Troje en broeder van Priamus opklimmen. Nauwe straten, vele arcaden en zeer groote tuinen. Eerst, in de Eremitani, een bezoek gebragt aan het grafmonument van Canóva, voor Willem George Frederik Prins van Oranje († 1799 alhier) hier gesticht. De geschiedenis ⁵⁾ zegt, dat hij, een uitstekend generaal, ten gevolge van het bezoeken der lazaretten bezweek; de sacristano zei: gevolge van onze nieuwe kennissen van gisteren avond uit Chioggia. Vlak daarbij is eene arena in een wijngaard veranderd en daarin eene begrafenis kapel della Madonna dell' Arena (Annunziata). Nog nergens zagen wij zulke prachtige geheel zuiver bewaarde fresco's als hier, zij bedekken de beide zijmuren, geheel en al verdeeld in 34 vakken, voorstellingen uit het N. Testament en aan een verbonden door „Het laatste oordeel” allen

¹⁾ *Iets*: groote fooijen behoeft men niet te geven; kleine, desnoods met een surplus van 5—10 centimes; die groote koperen stukken toonen vrij wat.

²⁾ ESER. S. 346. Eine klappernde Mühle: die unerschöpfliche Redseligkeit dieser Signori ist wirklich bewundernswerth.

³⁾ Vgl. Menzel I. I. bl. 16.

⁴⁾ *Ein Lagunenstadt*. Zie *Illustrierte Zeitung* 1869. S. 454.

⁵⁾ Zie *Vervolg van Loon. Nederl. Gedenkenningen*. X bl. 473 n° 486 en C. KRUSEMAN *Aanteekeningen betreffende zijne kunststreek in Italie*. 's Hage 1826. bl. 99.

door Giotto reeds in de 14de eeuw geschilderd. Zeer lang boeijen zij ons. De wat ruwe maar daarom niet minder karakteristieke photographien er van kosten fr. 3 per stuk, zijn echter te groot om mede te nemen.

Zeer voldaan gaan wij nu naar de kerk S. Antonio, de basilica ¹⁾ van den H. Antonius van Padua († 1231), door het volk eenvoudig il Santo, de heilige genoemd, gelijk een Amsterdammer spreekt van de stad, een Nederlandsch letterkundige van het woordenboek en de Spectator in het berijmd A B C op. Oudejaarsdag 1871 van het Handschrift. De kerk van il Santo, bekend door zijn leerrede tegen de visschen ²⁾, is kolossaal, zeven koepels vol met monumenten, die Bädiker l. l. p. 247 en Eser S. 294 vermelden, allen niet even mooi, leelijk onder anderen een zeer groot ter eere van Prof. Ferrari († 1684). De vorm van de urne wekt zelfs onze lachlust op. Prachtige hoog opgewerkte marmeren basreliefs voorstellende de mirakelen van den H. Antonius. De koster wijst ons veel meer aan dan in B. vermeld staat. Deze kerk is de tweede Westminster abdij voor Venetie, waaraan Padova onderworpen was. Ook hier slaven of geketende gevangenen als cariatiden van de prachtige tombes van Venetiaansche generaals. In het daarnevens liggende in 1849 gesupprimeerde Franciscaner klooster honderden grafsteenen onder de galerijen.

Het is weekmarkt in Padova en het wordt allengs zeer levendig op de straten van deze anders zeer stille studiestad. Aan den voet van het oudste bronzen ruitersstandbeeld (der nieuwe kunst) ter eere van Erasmus de Narni, bijgenaamd Gattamelata (15de eeuw) zitten vrouwen in vreemd costuum. Zij vragen iets; de last van het bedelen is anders veel minder groot in Italie dan ik vermoed had.

Wij wandelen naar den Prato della Valle, oudtijds eene weide, nu in eene zeer curieuse wandeling gefatsoeneerd, het is een ovaal omringd door 78 wit marmeren standbeelden. Het is veel te warm en zij zijn niet mooi genoeg om ze lang te bekijken ³⁾. In Pedrocchi is het zeer druk. Het is er half

¹⁾ B. GONZATI *La Basilica di S. Antonio di Padova, descritta ed illustrata di numerose tavole*. Padova 1852, 2 vol folio.

²⁾ Zie F. VON RAUMER *Herfstreis I bl.* 259.

³⁾ Zie ESER p. 296—297.

beurs, (even als bij van der Wielen te Leeuwarden, dank zij het verschil, sedert 1807, over de vraag: waar toch de beurs zal staan?). Cider met ijs hier aan te bevelen. — Er is veel te zien in Padova ¹⁾ en wij hebben maar één dag er voor. Wij laten den pedel der Universiteit uit den kroeg halen en bezien intusschen de talloze steenen inscripties en gekleurde wapenen waarmede de muren in de poort, op de trap en van de galerijen geheel ingelegd zijn, allen souvenirs door geleerde heeren in Padova achtergelaten. Een steenen album uit de 16de — 17de eeuw. Maar nog veel meer treffen zij ons, als de pedel ons de Aula magna of groote gehoorzaal opent. Omstreeks 1500 wapens, fonkelende van goud en frissche kleuren door de herstelling, die zij pas ondergaan hebben, bedekken geheel als schilderijen de wanden ²⁾. Een monument van Galilei van 1855 en een prachtige koningstoel of zetel van nieuwen datum, getuigen van het herboren Italie.

Van veel ouderen datum is hetgeen wij daarop in het Palazzo della Ragione hoog verheven zien. De grootste (?) zaal van Europa, 83 el lang, 28 breed, 24 hoog. Een enorm, hol, houten paard, vroeger bij het karneval gebruikt, moet aan de stichting der stad door Trojanen herinneren ³⁾. Merkw aardiger vinden wij een fraai Isisbeeld, geschenk van Belzoni, den Aegyptoloog, zijne buste, een grafsteen van M. Livius Halys, een bloedverwant van den geschiedschrijver. — Daarna Siesta! — Ik schrijf n°. 6. Diner. Avondwandeling. Tocht gevat in het zeer doorluchtige café Pedrocchi waarin men alleen in de galerij en voorzaal mag rooken. Te 10.20 heb ik een gevoel alsof mijn ledikant onder mij wegschuift: ik denk dat het verbeelding is, maar den volgenden dag vraagt eene spraakzame dame ons in den spoorwagon of wij, kort nadat de muziek voorbij was, die zij op het balcon staande hoorde, ook eene aardschudding hadden bespeurd. Juist die muziek had mij wakker gemaakt. —

¹⁾ Eser l.l. S. 299. „Padua ist, wie die meisten italienischen Städte, fast unerschöpflich an Sehenswürdigkeiten. Man könnte mehrere Tage hier zu bringen und es würde an reichhaltigen Stoffe zu behrenden Genüsse nicht fehlen.“ *P. Brandolese, Pitture, sculture, architettura ed altre cose notabili di Padova.* Pad. 1795 8°. *A. de Marchi Guide de Padova Padova 1836 8°. = Nuova guida con 12 vedute. 1855.*

²⁾ *(enni storici sulle fumiglie di Padova e sui monumenti dell' Università con 26 tav. lit. in 4°. fol. etc. Padova, 1842. 4°.*

³⁾ Zie *L. Pignoria, Le origine di Padova.* Padova 1625. 4°.

De slechte nachtrust cum annexis is spoedig vergeten. Te 10.55⁹ zegge 11,35, sporen wij naar Ferrara. Het vreemde van eene aardbeving in deze lage streken verdwijnt, wanneer men weldra (regts) de Monte Euganei nadert „chaine de collines volcaniques isolées s'élevant au milieu de la plaine.” Zij moeten prachtige wandelingen bevatten en een zeer verliefd paar reisgenooten verlaat ons zeker daarom zoo spoedig. Of was het om het: E vietato anche di fare l'amore in pubblico! van den ouden heer der spraakzame dame, wijzende op het E vietato di fumare, het is verboden te rooken!?

De stations Este waar Tasso, meen ik, toefde en Arqua, waar Petrarca leefde en in 1374 stierf ¹⁾, liggen nog al ver van deze plaatsen. Overal vlak, zeer vruchtbaar maar soms aangespoeld land ²⁾. Adria, vroeger aan zee, de stad die de naam aan de Adriatische zee gaf, ligt er nu zes mijlen af. In de oude tijden moeten de Appennijnen veel hooger en breeder geweest zijn; hunne hellingen spoelen allengs af en de steilte daarvan toont nu hoeveel grond zij verloren. Desgelijks de Alpen, gelijk de enorme blokken in het Liradal bewijzen. Italië is hier allengs (juist daar waar de kuit van de laars is) breeder geworden.

Te 1.10 (zegge 2.40) (zoo zijn wij ten achteren) arriveren wij aan het station van Ferrara. Wij zijn nu in Romagna, waar het oude Italia begon: want te S. Maria Maddalena zijn wij de Po gepasseerd. — Een open rijnig, een breed plein, stoffig door het afbreken van wallen, geen wind, gloeiende zonnestralen en een lange rid naar het hotel Europa, waar alles slaapt behalve de eigenares en een jongen of servo. Het is de tijd van de siesta; onze buurman heeft alles donker gemaakt en zijn nachtluchtje opgestoken. De siesta herstelt mij volkomen. Mijn reisgenoot komt lachende terug. De kapper heeft hem zijn naam voorgelezen uit de *Gazetta Dell' Emilia* van Bologna, waarin de namen der te verwachten Congresleden al prijken. Wij maken alleen de tavola rotonda uit en nadat de warmte wat over is wandelen wij door Ferrara.

¹⁾ O. Muller, *Aus Petrarca's a'ten Tagen. H. st. Rom.* Berlin 1862. S^o. 2 Bd.

²⁾ Die Po-Ebene. „Gegend ebenso einformig als reich bebaut. Überall ein fruchtbarer Boden, die Aecker in weiten Reihen mit Maulbeerbäumen und wo der Grund letztern weniger zuträglich, mit Ahornbäumen bepflanzt, und an jedem Baume eine Rebe hinaufgezogen.” *Eser* S. 286.

Onze weleer prachtige kamer (de zoldering daarvan geheel snijwerk, de muren met verbleekte schoone fresco's bedekt) had ons reeds, eene voorproef gegeven van Armoede en Grootheid; in één bedrijf, in Ferrara. Eens had het 100,000 inwoners; nu $\frac{1}{3}$ daarvan. Breede en verlaten straten, met havelooze paleizen; een kasteel met vier dikke torens, waarin het vreesselijk drama van Byron *Parisina* speelt; de Duomo of Cathedrale door vier marmereen leeuwen bewaakt, met eene aan de façade van het Palazzo Ducale te Venetie herinnerende curieuse voorgevel; maar hier hoogjes met vele basreliefs er boven. — Met moeite vinden wij een dragelijk café. De heerlijke verzen van Giacomo Leopardi ¹⁾ korten onzen avond.

Zaterdag 30 Sept. 1872. Om niet in deze warmte te veel te dwalen ²⁾, nemen wij de herhaalde aanbiedingen van een cicerone aan. Wij bezien de St. Francesco met de tombes van de familie d'Este, de oude beheerschers van Ferrara. Daarin hooren wij een echo, die zestien malen herhaalt, zooals men zegt. In de Studio pubblico worden wij zeer beleefd ontvangen. Er is eene boekerij van 80,000 banden en 900 Handschriften. Deze trekken ons hier niet alleen, maar vooral het graf van Ariosto, herwaarts in 1801 overgebracht en het eigenhandig Hs van zijn Orlando furioso, van den Pastor fido van Guarini (alhier in 1537 geb. † te Venetie 1612) en de brieven van Tasso, die hier aan het hof leefde. Een dier brieven is aan zijne waschvrouw gerigt. Ik sta in verzoeking die te copieren. Straks te Bologne zou zij mij bij de lavandaia van dienst kunnen zijn.

Ook hier is een ghetto of jodenbuurt nu op den Sabbath passabel. Overal is alles even vuil en verwaarloosd, zelfs het Palazzo della ragione comune. Vlak naast ons hotel is het hospitaal St. Anna: daarin bezien wij de cel, waarin de ongelukkige Tasso, meer dan zeven jaren, 1579—1587, op last van Alphonsus II van Ferrara, was opgesloten. De gediensstige geleider legt ons duidelijk uit, hoe door verbouwing nu het uitzigt uit die cel op het Castello, waar Leonora d'Este woonde „connue par sa liaison malheureuse avec le poëte ³⁾”

¹⁾ Zie *Alfred von Reumont* l. I. Band II slot.

²⁾ *Due Giorni in Ferrara, istruz'one corredata di molti cognizioni utili al viaggiatore e cittadino Ferranese.* Ferrara 1839.

³⁾ *Büdeker* I. 253, Goethe in zijn treurspel, *Tasso*, zegt hij, geeft ons eene getrouwe schildering van het hof van Ferrara in de zestiende eeuw.

---

is verloren. — Het bezoeken van zulke plekken en in het geheel van Ferrara laat bij mij een bijzonderen indruk achter. — Onder dezelfde warmte als die van gisteren verlaten wij Ferrara omstreeks 1.15 en komen omstreeks 2.20 te Bologna, het hoofddoel van onze reis.

REIS NAAR ITALIE

DOOR

MR. J. DIRKS.

SEPTEMBER — NOVEMBER 1871.

II.

Bologna en het „Congrès d'anthropologie préhistorique” ¹⁾.

Bologna! Bologna! riepen de conducteurs op Zaterdag den 30 September 1871, te 2.20 of wat later, want de Italiaansche spoorwegdiensten houden zich niet stipt aan het uur dat de

---

¹⁾ Mlle J. MESTORFF, in hare *Aufzeichnungen (Der archäologische Congress in Bologna, Hamburg 1871. S 12* zegt „*Preistorici*, so hatte der Bologneser „Volksmund uns benannt und nicht genug, dass wir täglich von italienischen Lippen die schmeichelhafte Bezeichnung hörten: „*ecco una preistorica*“ — *lascia passar*“, *sono preistorici*“ — sie wurde sogar in's französische „übersetzt; denn auf dem Musik-Programm bei den officiellen Banket stand „als erste Nummer *Hymne des nations aux „Préhistoriques.*“

Orario aanwijst; zij hebben geen tempo fisso en gewoonlijk komt en vertrekt men op tusschenstations later. Toen wij aankwamen, bemerkten wij niet, zooals men ons later verhaalde, dat de facchini de heeren eens goed opnamen en dat twee er over twistten of zeker heer in Bologna bleef of doorging. Hij die het eerste beweerde zeide: „Sta qui,” (hij blijft hier) ha figura di congresso ¹⁾; zoo was het congres reeds vóór de opening er van lippis et tonsoribus notum, bij jan en alleman bekend. Zeker ook door de korte maar krachtige proclamatie, dien dag, door den Sindaco C. Casarini uitgevaardigd: „Stadgenooten! Morgen zal onze stad vereerd worden met „de tegenwoordigheid van de vermaarde (illustri) geleerden, „die uit alle deelen van Europa herwaarts snellen en Italië „rekent er op, dat wij ze waardig zullen ontvangen. Zorgt dat, „als zij vertrekken, zij, bij de oude herinneringen aan Bologna „la dotta (het geleerde Bologna), nog een nieuwe voegen „Bologna la cortese!” (het hoffelijke Bologna).

Reeds het inrijden van het volkrijke (74,000 inwoners bevattende) Bologna door de breede en toch nog met arcaden omzoomde Via Galliera maakt een vrolijken indruk. Die arcaden of galerijen langs vele straten nemen de levendigheid er van evenwel vrij wat in zich op: men ziet de passanten bijna niet; maar bij eene warmte als wij in Bologna hadden (1—8 October), toen zelfs buitengewoon in dien tijd in Italië, en bij regen zijn zij voortreffelijk ²⁾.

Ons hôtel Brun, vroeger Albergo grande Svizzero, nog vroeger Palazzo Malvisia, en oorspronkelijk een tempel van Jupiter (zooals men lezen kan op een gedenksteen rechts in den breedten ingang) was nog betrekkelijk spoedig bereikt. Natuurlijk vond men in dezen geheel gemoderniseerden tempel van Jupiter de noodige bustes, en in een ledig oogenblik vermeerderde

¹⁾ „Der Dialect von Bologna” zegt *Pecht*, bl. I, S. 11. 178 „ist greulich und nach einigen vergeblichen Versuchen gab ich es ganz auf, denselben irgend zu verstehen”; conform *Büdeker's* verzekering, „le dialecte de la population de Bologne est presque inintelligible.” Naar mate echter het nu vrije verkeer in Italië toeneemt zullen de dialecten afnemen en de Italianen elkander leeren verstaan.

²⁾ Vergelijk v. d. *Willigen* IV bl. 12 en de plaat bl. 28. Ook *Pecht* II, I, S. 175.

ik mijne physionomie-kennis met het beschouwen daarvan: want zestien Romeinsche keizers of groote heeren waren onze naburen op de breede galerij, die wij altijd moesten passeren. — Bij eene eerste wandeling in de nabijgelegene Via Veterini merkte ik op, dat daar, waar geene arcaden of portici zijn ook de trottoirs ontbreken, de geheele breedte der straat met steenplaten is geplaveid en, vermits de rijtuigen hier gewoonlijk snel rijden, is het „schipper pas op!” Gelukkig zijn aan wederzijden openstaande winkels, vooral barbiers-etablissemten, in menigte, waarin de rijen stoelen altijd bijna bezet waren: want geen Italiaan bijna is zijn eigen Figaro. Toch ziet men zelden een Italiaan „comme il faut,” geheel ruig als zoo menig Duitscher en voor den knevel dragen zij veel zorg. Iemand zonder knevel in Italië is zeker een geestelijke. — Gewoonlijk zijn in geheel Italië en bijzonder alhier de mannenkoppen veel knapper dan de vrouwenhoofden en in Bologna ziet men ook vele wel doorvoede menschen, vooral zeer dikke vrouwen. Waarom? Omdat zoo ergens in Italië dan hier bij uitnemendheid vette kost gegeten wordt. Bologna la grassa! Wie kent dien bijnaam niet aan hare saucysen ontleend, en onder de benaming van salami, mortadella of zampone opgedischt, naarmate zij omvangrijker zijn? Vooral op de laatste is het versje ten volle toepasselijk bij zekeren spekhandelaar eens te lezen:

Gelijk deez' beuling onder de worsten
Zoo prijkt Napoleon onder de vorsten. —

Het uitstekend hôtél Brun was reeds vol met de geannonceerde „illustri savanti” en de deze vergezellende dames, met wie wij weldra kennis maakten, zoodat menig onzer nu eens in persoon mocht spreken wiens schriften hij alleen kende of met wien hij slechts briefwisseling had gehad. Daarin, zelfs meer nog dan in het actuele, de acta van een congres, ligt het nut van dergelijke bijeenkomsten. Wetenschappelijke betrekkingen worden aangeknoopt en versterkt en vriendschapsbanden gelegd of bevestigd. De voorloopige bijeenkomst in het Archiginnasio, strekte dien avond ook tot kennismaking en verwelkoming.

Den volgenden morgen gingen wij dezelfde straten eens bij daglicht zien, die wij den vorigen avond waren doorgereden. Zij waren nu in feestgewaad. De *Gazetta dell' Emilia* van

2 October zegt: „Onze stad had gisteren een feestelijk aanzien. „De nationale vlaggen, (rood, wit en groen) wapperden overal. „Sedert den morgen merkte men in de straten eene buitenge-
„wone drukte op, die op den namiddag toenam: want men was
„nieuwsgierig om de „illustri savanti” te zien, die zich naar
„het Congres begaven.”

Het Congres ¹⁾ werd in het Universiteitsgebouw ²⁾ (Via S. Donati) gehouden in de aula of bibliotheek ³⁾, omringd met galerijen, door een talrijk publiek bezet. Zij was met festoenen en vlaggen versierd; naast iedere Italiaansche was een vreemde vlag en tusschen die vlaggenbundels prijken wapenschilden, waarvan dat van Frankrijk — rood, wit en blaauw, drie horizontale strepen en daarover heen République Française — bijzonder veler aandacht boeide en tot nadenken opwekte over hetgeen er binnen één jaar tijds kan geschieden. Boven een en ander prijken eenige troféén waarin men lezen kon: Fondation du Congrès à Spezia 1865. Premier Congrès à Neuchâtel 1866. Second à Paris 1867. Troisième à Norwich 1868; Quatrième à Copenhague 1869. Cinquième à Bologna 1871. — Om 1 uur traden de prefect Conte Bardesono, de Syndaco Casarini, de president van het Congres Conte Gozzadini, de secretaris en ziel daarvan Professore Cavaliere Capellini, gevolgd door andere leden der commissie benevens den Syndaco van Ravenna Cosimo Fabri en den Deenschen staatsraad Worsaae, de zaal binnen. Terstond deed het stedelijk muzijkcorps zich uitstekend wel hooren; trouwens, de beoefening der muzijk staat op zulk eenen hoogen trap in Bologna dat men aldaar, het eerst in Italie, met uitnemenden uitslag, in het najaar van 1871, den Tannhäuser van Wagner heeft ten tooneele gebragt. — Voor het eerst klonk ons de Hymne des Nations van Antonelli (de combinatie is niet onaardig) in de ooren, later zoo menigmaal gehoord.

¹⁾ Aanwezig waren 226, ingeschreven 400 leden.

²⁾ Afgebeeld in de *Descrizione dell' Instituto delle Scienze di Gaetano Lenzi*. Bologna 1841. *Prima (!)* edizione zooals op den titel van dit boekje van 117 pp. staat.

³⁾ *Mezzofanti* was hier een tijd lang bibliothecaris; zie *Lenzi* l. l. p. 37. „In denselben Räumen, wo einst der polyglotte *Mezzofanti* als Bibliothekar fungirte, summten jetzt die verschiedenen Sprachen germanischen, slavischen und romanischen Stammes ineinander”. *Mlle Mestorff, Aufzeichnungen* S. 6.

„Chose singulière d'entendre la marche royale Italienne con-
„fondue avec la Marseillaise et l'hymne autrichien 1).” Ons
Wiens Neerlandisch bloed! volgde zeer spoedig op de Mar-
cia reale, waarmede de krachtige Hymne aanving en ein-
digde.

Na de hymne las de graaf Gozzadini zijne openingsrede in het
Fransch, de officiele taal van het Congres, voor. Hij heette de
geleerden welkom. „Venez repandre ici les tresors de la science,
où vos ayeux venaient les cueillir.” Hij gewaagde van den
rijkdom van Italie in préhistorische voorwerpen en van de man-
nen, die het meest hebben bijgedragen om ze te ontdekken 2).

De bronnen voor préhistorische studien zijn in Italie de plaat-
sen waar de mensch geleefd en het graf waarin hij is ter ruste
gelegd. — De eerste vindt men terug in de grotten en de pala-
fitten of paalmeerwoningen in het Noorden van Italie, en de
terramaren in het Circumpadaansche gebied. De tweede ver-
toonen zich in de begraafplaatsen uit de steenperiode van Can-
talupo Mandala en San Polo en in die uit den aanvang van de
bronzenperiode van Camarola. Maar de belangrijkste necropo-
len (begraafplaatsen) in Italie zijn, zonder tegenspraak, die uit
het begin van de ijzerperiode, van Albano, Golasecca en Villa-
nova. Daar vindt men de sporen van de laatste préhistorische
periode, terwijl de eerste schemering van den historischen tijd
doorblinkt in de necropolis van Marzobotto, waarop de zuivere
Etrurische van Felsina, eerst onlangs onder het tegenwoordige
Campo Santo La Certosa van Bologna ontdekt, volgt. — Uit deze
bronnen en toelichtingen hoopte de eerbiedwaardige voorzitter,
dat het congres eene gewichtige quaestie zou oplossen: „la liaison
„entre les temps antehistoriques et les temps classiques dont
„l'histoire a conservé le souvenir 3).”

Handgeklap begroette dezen en den lateren welkomstspeech

1) *L'Italie*, 4 October, ontleend aan de *Gazetta dell' Emilia*, 2 October.

2) Hoe talrijk die laatste zijn, kan men zien uit een der zeer talrijke ons
op het congres geschonken werkjes: de *Bibliografia paleoetnologica ita-
liana dal 1850 al 1871* (Parma Sept. 1871.) van *Luigi Pigorini*. De index
bevat 80 namen van schrijvers over genoemd onderwerp en de catalogus
van hunne geschriften beslaat 41 bladzijden.

3) Zie *la Revue scientifique de la France et de l'étranger*. Paris 1871/72
p. 531.

van den prefect van Bologna en den groet van den Koning van Denemarken aan het Congres bij monde van den staatsraad Worsaae overgebracht.

De eerste vrucht der ongeloofelijke werkzaamheid van den secretaris Capellini maar tevens, gelijk hij zelf ons betuigde, van het verschuiven van het Congres van 1870 tot 1871, wegens den oorlog, zagen wij in de overrijke expositie, dicht bij de Universiteit geopend. Uit geheel Italie had men aldaar duizenden voorwerpen uit den préhistorischen tijd bijeengebragt en uitstekend geordend ¹⁾. Opmerkelijk was het aantal steenen wapenen b. v. dat het Museo nazionale d'Artiglieria van Turin, door de zorg van den kapitein-directeur Angelo Angelucci ²⁾, had gezonden en toch was het niet daarvan geheel ontbloot, gelijk wij, in loco, (25 October) zagen.

Eere aan het Italiaansche gouvernement, dat de kosten van deze slechts tijdelijke verzameling vergoedde. Het totaal der ontdekkingen lag hier voor oogen en de vergelijking van voorwerpen werd daardoor zeer veel gemakkelijker gemaakt. Als eerste proeve verdiende deze poging om geconcentreerd licht te werpen over zulk een in de nevelen der grijze oudheid gehuld onderwerp van studie, alle hulde en was eene aansporing tot navolging voor volgende congressen ³⁾.

Lang zaten wij nog dien avond, onder den zoelen met flikkerende sterren bezaaiden hemel, hoogst gezellig met Denen, Zwitsers en Polen te keuvelen of staarden onze oogen op de platen en den tekst van het twintigtal boeken en brochures in quarto en octavo, die wij als geschenk op onze kamers vonden. Gelukkig, dat ik althans iets had medegebragt om die beleefdheid te beantwoorden ⁴⁾.

¹⁾ Zie *la Relazione sulla esposizione Italiana d'antropologia e d'archeologia preistoriche in Bologna nel 1871* in Decb. 1871 uitgegeven, 40 pp. door L. Pigorini als relatore opgesteld.

²⁾ Schrijver van *Le palafitte del lago di Varese e le armi di pietra del Museo Nazionale d'Artiglieria*. Torino 1871.

³⁾ Mlle Mestorff b. v. geeft S. 8 als resultaat reeds vluchtig op, dat de bewerking van steenwapenen in het Zuiden zich niet zoo ontwikkeld heeft als in het Noorden, waar men de flintdolken en messen met vlakke blad-vormige klinglen vindt. De bronsperiode trad eerder in. Ook is de vervaardiging der Noordsche bronzen, volgens haar, niet in Italie te zoeken.

⁴⁾ Eenige exemplaren van mijn *Essai historique et Numismatique*. Les

Wit gedast waren wij te 9 uren (Maandag 2 October) in de groote gehoorzaal van het Archiginnasio. — Dit gebouw beslaat als alle dergelijke inrichtingen in Italie, voor zoo verre wij ze zagen, een vierkant door galerijen omringd. Onder die galerijen zijn de muren geheel bekleed met monumentjes en vooral met wapens¹⁾, soms zeer verkleurd zooals te Padua maar hier opgeschilderd. Dergelijk bekleedsel vertoonen ook de gehoorzalen, corridors, gangen en muren langs de trappen. Duizenden in getal, alle ter gedachtenis van mannen die hier gepromoveerd zijn of onderwezen hebben. Van vele is de zin der soms lange²⁾ opschriften duister. De meeste hebben slechts den naam en het vaderland onder het wapen van den schenker. — Na eene verwelkomingsgroet van den Syndaco Casarini, gezeten tusschen de geheele Municipaliteit van Bologna, in het Fransch, rees de Bolognesche ingenieur Antonio Zanoni op, sloeg een quartyn open en las daaruit zeer luid en zoo lang voor tot dat hij een wenk van den Syndaco kreeg om zijne mededeeling te staken. Zij was geput uit een werk (LVI en 135 pp.) dat wij later ten geschenke ontvingen getiteld: *Cenni (indices) storici, relazioni e cataloghi del Museo civico di Bologna per la inaugurazione fatta il 2 Ottobre 1871 in occasione del V Congresso internazionale di antropologia e archeologia preistoriche en de mededeeling geschiedde om ons voor te bereiden op hetgeen wij zien zouden.* — Door eene lange reeks zalen, gevuld met de meer dan 150,000 boekdeelen der stedelijke bibliotheek, kwamen wij in het museum door den schilder Pelagio Palagi († 16 Maart 1860), met $\frac{1}{3}$ van zijn vermogen, ook voor $\frac{1}{3}$ aan de stad Bologna gelegateerd en waarvan de overige $\frac{2}{3}$ van

---

Anglo-Saxons et leurs petits deniers dits Sceattas. Brux. 1870, 151 pp., VII planches. — *Nicolai Heinsii Italica.* E poematum editione Elzeviriana a poeta passim correcta. Amstelodami 1872. XIV, 64 pp. was het werkje dat mijn reisgenoot later met deze opdracht in het licht en rond zond: *Italiae poseos lotinae matri amoris sui testem grati animi arrham mittit Johannes Cornelius Gerardus Boot.*

¹⁾ Zie ook *Eser. Zwei Monate in Italiën* S. 280 „Es liesse sich auf diese Wappen eine interessante Zusammenstellung der Zeitgenossen gründen, die zu merkwürdigen Resultaten führen könnte.“

²⁾ Van lange opschriften houdt men nu nog veel in Italie. Zie alle Campi Santi. Toen wij na de opening van het congres den trap afdingen van de Universiteit prijkte op den hoek al een gedenksteen daarvan.

de erven voor ruim 200,000 francs was overgenomen ¹⁾. Het Museum van den schilder bestond echter geenszins uit schilderijen, gelijk men zou vermoeden, maar uit Egyptische oudheden, Etrurische vazen, medailles, munten en kunstvoorwerpen ²⁾, in twee zalen ten toon gesteld. Twee daaraan sluitende zalen bevatten de onlangs onder de begraafplaats van Bologna, la Certosa, gevonden Etrurische oudheden door Zannoni aan het licht gebracht en beschreven ³⁾. Wij bezigtigen in dat nu voor het eerst geopende uitstekend gerangschikte tweede museum de kaarten of plans van de provincie Bologna, de stad, la Certosa, met aanwijzing van de opgravingen aldaar van December 1869 tot September 1871 gedaan; de grondteekeningen van de vier groepen Etrurische graven in La Certosa gevonden, drie groepen zeer interessante photographien der tombes, (aspetti delle tombe) (IV a—g) en exemplaren van de verschillende wijze waarop de Etruriërs begroeven ⁴⁾. Hoogst merkwaardig was de situla van brons (emmervormig) geheel met vier rijen of banden vol met beelden in relief bedekt ⁵⁾. De twee eerste vertoonen eene heilige en tevens burgerlijke processie waaraan de stedelingen van Felsina, het oude Etrurische Bologna van vóór ± 2500 jaren (en zoo oud is ook dit kunstvoorwerp), deelnemen. Het is een plegtige optocht in groot costuum, waarin militairen zichtbaar zijn, gedekt met pickelhauers als thans of helmen met

¹⁾ Het Museo di antichità was geschat op circa fr. 104,800; dat der *terre cotte Etrusche* op fr. 40.280; het nog niet geheel geordende Medaillen-kabinet op fr. 93.980 en de kunstvoorwerpen op fr. 43,000. Deze laatste zagen wij den laatsten dag van ons verblijf te Bologna.

²⁾ De Egyptische oudheden door *Palagi* van *Nizzoli* gekocht met de verklaring der hieroglyphen zijn beschreven in den catalogus p. 7—52 en te vinden in zaal I. In zaal II. cat. p. 53—127 de Etrurische, Grieksche en Romeinsche oudheden. Bij dezen catalogo (de titel luidt dan ook *Cataloghi*) behoorde nog de catalogo van de in La Certosa 1869—1871 gevondene Etrurische oudheden die in zaal III—IV te zien waren, die later het licht zoude zien.

³⁾ In zijne *Relazione negli scavi della Certosa* en in [zijn *Specchio dei monumenti degli scavi della Certosa* in genoemde quartyn p. I—LVI en p. 129—133 beslaande.

⁴⁾ Hetzij; a) in een *anfura*, b) in een *pozzo* waar binnen een *vaso figurato*, c) in een *cista* of d) in een *fossu* waarin een *cista*.

⁵⁾ „Qui au dire des archéologues illustres est sans prix et méritait à elle seule qu'on entreprit les fouilles. *L'Italie* du 5 Octobre 1871.

afhanginge paardenstaarten als vroeger de kurassiers droegen. Het einde is het offeren van een os en een ram. Op den derden band ziet men dagelijksche bedrijven; op den vierden beesten. Men vindt in deze *situla* of emmer slechts verbrande beenderen.

Hoogst interessant waren ook de twaalf steenen graven, met hunnen geheelen inhoud uit La Certosa overgebracht. De skeletten lagen er nog in, zooals zij voor welligt dertig eeuwen daarin waren ter ruste gelegd, omringd van de voorwerpen daar bij geplaatst, zooals schalen, kommen (roode en zwarte met figuren) soms nog met een snoer om den hals en de ringen om de armen, ja, met het stuk geld, a *es rude*, als veerpenning voor Charon op de hand ¹⁾. Vijf van die skeletten waren van kinderen, zeven van volwassenen, meest vrouwen.

De 365 tot September 1871 in La Certosa geopende graven hadden meer dan duizend Etrurische oudheden opgeleverd; ossuarii of asch- en beenderen urnen, beschilderde vazen, bronzen kistjes, (ciste) koppen, schotels, groote vazen, bronzen en zilveren gespen, (fibule) knopen, kralen van glas, geheele halssnoeren van barnsteen, bronzen spiegels soms met figuren en balsempotten. Ook ronde beenen schijven, gelijk men ze in Friesland in de terpen vindt enz. enz.

Zeer voldaan ²⁾ verlieten wij het Archiginnasio om in de Universiteit de eigenlijke werkzaamheden van het Congres aan te vangen, die na zeven zittingen op Zondag den 8sten October geëindigd werden.

Het zou de grenzen mij gesteld verre overschrijden, indien ik het gesprokene hier ging mededeelen. Hen die daarin belang stellen moet ik verwijzen naar het uitvoerig *Compte Rendu* van het vijfde Congres, dat weldra het licht zal zien of naar het beknopt overzicht daarvan in *La Revue Scientifique de la France et de l'Etranger* 1871 n°. 23—24 te vinden ³⁾. Genoeg zij het

¹⁾ Het *aes rude*, in deze en de begraafplaatsen van Villanova en Marzabotto gevonden voert ons terug in de grijze oudheid. Het zijn toch koper stukken, brokken meestal in het geheel niet gemerkt, soms wel door regte lijnen daarop aangebragt; enkele zag ik rond als een *discus*, of schijf.

²⁾ Zie ook Dr. *Boot*. Verslagen der K. A. v. W. 1872. II. p. 216—219.

³⁾ Dr. *Boot* in zijne *Mededeelingen* over de terremaren in Emilia en over twee Etrurische begraafplaatsen bij Bologna. (Verslagen en mededeelingen der K. Akad. v. Wet. 1872 II. 2. II. 198—220 verwijst nog naar het verslag van Prof. Cassani van Bologna in de *Rinnovamento Cattolico* 1871 n°. 30—31. Zie ook *Mestorff* S. 10—11. 17—22. 31—34. en 40.—42.

dit te vermelden, dat men de te behandelen onderwerpen in drie groote afdeelingen gesplitst had, de bekende steen-, brons- en ijzerperiode; dat de eerste de hoofdrol speelde en dat men soms wel eens in de beide andere terreinen overstapte of gelijk, men triviaal zegt, in twee slooten tegelijk sprong. De schrijver dezer mededeelingen althans maakte zich hieraan schuldig, toen hij in de avondzitting van 4 October, ook door het quart d'heure fatal slechts aan iederen spreker toegestaan daartoe gedrongen, over de hunnebedden in Drenthe, de terramare (?) van Paterwolde en de Groninger en Friesche terpen iets mededeelde. — Maar al kunnen wij, op verre na, niet alles teruggeven wat men verhandelde, een zeer kort overzicht mag hier niet ontbreken. Afwisselend met het verhaal der uitstappen van het congres geven wij dat dag aan dag.

In de namiddagzitting van Maandag 2 October, opende deze de cavaliere Giustiniano Nicolucci ¹⁾ van Isola di Sora met eene mededeeling „Sur l'âge de la pierre polie dans les provinces napolitaines. Hem volgde de hoogleeraar en senator uit Rome G. Ponzi met de voorlezing van een, zooals onze vriend P. Cazalis de Fondouce ²⁾, een der secretarissen van het congres zegt, „mémoire important sur l'Homme dans ses relations avec les phénomènes géologiques dans l'Italie centrale et principalement dans les environs de Rome.” Hij naderde tot den tijd der achtste eeuw vóór Christus geboorte, toen Romulus den grondslag van Rome lag en wees op de sporen er van zelfs bij Livius te vinden ³⁾.

Twee stukken door A. Roujou (van Parijs) ingezonden werden voorgelezen handelende over le Quaternaire des environs de Paris. Daarna trad Dr. Felix Garigou uit Tarascon (Ariège) op en sprak lang over zijne onderzoekingen van de gletschers in de Pyreneën in verband met de bewoonde holen aldaar. Zoowel Ponzi als Garigou trachten door de medegedeelde natuurfeiten het eerste optreden van den mensch in die streken tot klaarheid te brengen. Hierop volgde eene interessante dis-

¹⁾ De talrijke geschriften van *Nicolucci*, *Ponzi* en vele latere Italiaansche sprekers op dit congres over Italiaansche paléontologie vermeldt *Pigorini* l. l.

²⁾ *Revue Scientifique* 1871 p. 532.

³⁾ *Libr. I Cap. 31.*

cussie waaraan de bekende Hoogl. Carl Vogt, thans te Genève, de Hoogl. Artur Issel van Genève en Gabriel de Mortillet, van St. Germain en Laye vooral deelnamen.

Dr. E. Rivière uit Parijs deelde daarop mede hetgeen door de spoorwegwerken tusschen Nice en Genua uit de holen van Baosses-Rousses bij Mentone was voor den dag gekomen. Eene zinsnede in deze mededeeling lokte eene discussie uit, die het Congres in gevaar bragt om zich te verdiepen in de Darwinsche kwestie der „soorten”. Zeer gevat brak de president van deze zitting de Hoogl. E. Désor, uit Neufchâtel die af en vatte zelf het woord op om namens den Hoogl. Fraas uit Stuttgart, door ziekte verhinderd, eene mondelinge zeer belangrijke mededeeling te doen over hetgeen een hol, tusschen Ulm en Blaubeuem gevonden, opgevuld met wagenvrachten beenderen van den mammoth, den rhinoceros, van eenen zeer grooten leeuw, antiloo, enz., had opgeleverd. Menschenbeenderen waren er wel niet in gevonden, maar duidelijke sporen van 's menschen verblijf, als: steenen messen, ruw uit de hand gevormd potwerk, een doorboorde knok van een wilden kat, als halssieraad gedragen enz. Eens in de holen verdwaald, bleven de congresleden daarin nog lang door de mededeelingen van J. Zawisza uit Warschau over vijf hollen, door hem bij Krakau, en van den graaf A. Przedzicki, ook uit Warschau, over twee ook bij Krakau in de Karpathen onderzocht, die bijna dezelfde voorwerpen als het Wurtembergsche hol opleverden. Deze zitting sloot E. Dupont, directeur van het Museum van natuurlijke historie te Brussel, met mededeelingen over la Faune mammifère quaternaire de la Belgique, toen aldaar de hippopotamus en de wilde geit en marmot onder hetzelfde klimaat leefden. Het klimaat moet toen meer evenredig gematigd, zonder die strenge uitersten, vooral van koude, geweest zijn. De N. O. wind, zeide de spreker, brengt ons nu (in België) de koude in den winter en in den zomer de warmte als gevolg van de groote vlakte in die rigting. „Il faudrait donc chercher l'explication du climat de l'époque quaternaire dans l'absence de ces terres et la présence, à cette époque, d'une grande mer au N. E. de l'Europe.”

Inderdaad, wanneer men in de Harz zich b. v. op den Ziegenkopf bevindt en den blik Noordwaarts wendt, dan ziet men den Teufelsmauer en den Regenstein als het verbrokkeld voorland liggen en, in onze oogen althans, heeft de geheele Harzstreek ten

N. het aanzien van een voor eeuwen door woeste golven besprongen bergrug.

De uren tusschen de namiddag- en de avondzitting werden grootendeels zeer genoeglijk aan den feestdich in het hotel Brun gesleten. Ter naauwernood waren wij aangezeten of het „Wien Neerlands bloed!” klonk op het ruime binnenplein, als welkomsgroet aan Neêrlands koningin. — Onder de toasten herinner ik mij nog die van Désor op de oude grootheid van Bologna. Hij wees er op welke groote stappen van vooruitgang die stad, die het woord *Libertas* in haar wapenschild voert, sedert de weinige jaren van vrijheid (1859—1871) reeds gedaan had. „Wat heeft men niet te verwachten voor de „wetenschap, wanneer mannen van hooge geboorte en rang als „de conte Gozzadini, haar inwoner, onze president, zulk een „deel nemen aan de bevordering daarvan ¹⁾?”

Onder den indruk welligt van het opgewonden diner, was de discussie in de avondzitting (8—10^{1/2}) zeer levendig. Vooral over de vraag of in de fracturen der beenderen, in de hollen van Tarascon gevonden, de hand van den mensch is te herkennen of dat die zonder zijn toedoen zijn ontstaan? — Men weet dat, om het merg der beenderen [van overoude tijden her een geliefkoosd voedsel] te verkrijgen, deze veelal moeten gebroken worden.

Garigou, zijne morgenspeech vervolgende, betoogde uit exemplaren ter tafel nedergelegd van ja! Dr. Steenstrup, de beroemde hoogleeraar in de zoölogie te Kopenhagen, van neen! Ook anderen mengden zich in deze quaestie, te weten, Prof. Joly uit Toulouse, de Mortillet, Dupont en Paul Gervais, Hoogl. te Parijs.

De Oostenrijksche graaf von Wurmbrandt las daarop een stuk voor over de Palafitten in Opper-Oostenrijk, waarop Désor nog een aanhangsel gaf.

Dr. Perrando Deo Gratias, uit Ligurie (Stella St. Justina) was de laatste spreker op dezen wel besteedden dag. Hij handelde over de grotten van la Malta en van Pian Marino.

Dinsdag, 3 October. Uitstap naar Modena en de terramare van Montale.

Broederlijk deelde ik in den vroegen morgen mijn thee met een Engelschman en mijn brood en eijeren met een Zweed.

¹⁾ Over de geschriften van conte *Gozzadini* zie Dr. *Boot* l.l. bl. 210 (†).

Het bedienend personeel was in de war geraakt door het vertrek, te 3 uur, naar Ravenna van onze Landsvorstin, die de weinige uren, welke zij in Bologna doorbragt, onvermoeid besteed had met het bezigtigen der pas geopende rijke musea en de prachtige begraafplaats La Certosa ¹⁾. Ons vertrek had te 7¹/₂ uur plaats en het traject van Bologna naar Modena, vooral met dezen exprestrein, was kort en duurde maar een uur. Alleen te Castel Franco, naar men wil het Forum Gallorum waar Antonius door Hirtius en Octavianus, den 15 April van het jaar 43 vóór Christus, werd geslagen, werd even stil gehouden. Bij het vertrek uit Bologna heeft men een fraai gezicht op den Monte Guardio, beroemd door de pelgrimaadje naar de Madonna di San Lucca. De omstreken van Bologna ten Z. W. zijn zeer schoon door de laatste uitloopers der Apennijnen. Westwaarts een zware vette grond, geheel vlak, waardoor de thans bijna waterlooze Reno, de Italiaansche Rhijn, kronkelt. Wij passeerden die een half mijl boven de brug tusschen Treblo en La Crocetta waar een eilandje is, waarop Octavianus, Antonius en Lepidus, in het jaar 43 v. Chr., na den oorlog van Mutina (Modena), het berugte triumviraat sloten.

Men is hier geheel op klassieken bodem: want ook de weg volgt steeds de oude Via Emilia, in het jaar 187 v. Chr., door den consul M. Emilius Lepidus, van het tegenwoordige Piacenza tot Rimini aan de Adriatische zee, aangelegd, waar zij zich aansloot aan de Via Flaminia, te gelijker tijd door den anderen consul C. Flaminius Nepos door Umbria en Etruria tot Rome gemaakt.

Te Modena ²⁾, anders eene stille stad van 31,000 zielen met ruime straten en arcaden, was alles in beweging... maar laat ik hier liever eene onzer bevallige togtgenooten sprekende invoeren ³⁾.

¹⁾ De tunnel onder den Mont Cenis of liever Col Frejus werd eerst den 16 October 1871 voor het publiek verkeer geopend. H. M. onze koningin passeerde die reeds vóór of op 1 October, in 22 minuten; anders zijn 28—30 minuten daartoe noodig, zooals wij 27 October 1871 ondervonden.

²⁾ Te Mutina werd *Decimus Brutus*, de moordenaar van *Julius Caesar*, van Decb. 44 tot het einde van April 43 vóór Chr., door *Antonius* belegerd maar door de consuls *Pansa* en *Hirtius* ontzet. In de middeleeuwen en tot 1803 heerschte hier de familie *d'Este* als hertogen van Modena (1452) en van Ferrara 1470—1598, beschermers van *Ariosto* en *Tasso*.

³⁾ Mlle G. Mestorff. Aufzeichnungen S. 12—15. De aantekeningen zijn van onze hand.

„Op het stationsplein stonden meer dan 60 rijtuigen gereed om ons naar Montale (een uur rijdens ten Zuiden van Modena) te brengen. Hoofd aan hoofd stonden langs den weg de in feestkleed gehulde inwoners, die van het station tot in de stad, ja langs de straten als heggen geschaard waren om de „Préistorici” toch van zoo nabij mogelijk te beschouwen ¹⁾.

Helder en warm scheen de Octoberzou uit den diepen blaauwen hemel neder op het als een tuin er uitzierende land, waar de lange rij wagens digte stofwolken op strooide. De groote oogst was reeds binnen, hennep en tarwe waren ingeschuurd, maar nog blonken de donkere druiven in de groene guirlandes, die van boom tot boom zich slingerden. Het zijn moerbezieboomen, die de landman op bepaalde afstanden op zijnen akker plant en die hem daardoor een drievoudige opbrengst geeft: koorn, zijde en wijn. Hier en daar zag men tusschen de groene takken vrouwen en meisjes bezig om de rijpe druiven te plukken; voor de met vlaggen versierde hoeven langs den weg stonden velen der ingezetenen de hoeden zwaaiende en viva's roepende; maar het meerendeel der bevolking was de Préistorici vooruitgesneld naar de kerk van Montale, waar wij spoedig onder klokkengelui onzen intogt hielden en door het muziekkorps der burgergarde ontvangen werden.”

„Uit eene vlakke weide nevens de kerk rijst als een eiland eene hoogte, waarop het huis van den pastoor. Duizenden jaren geleden, toen deze weide nog moeras of een meer was, kozen menschen deze plek tot hunne woonplaats. Zij sloegen palen in den drassigen bodem, bouwden er verblijven op en vestigden zich hier met der woon. De afval van hunne maaltijden, de asch en kolen van hunne haarden en alles wat een mestvaalt vormt, viel in het water en bleef op den bodem liggen. Door deze ophooping en klom het terrein en vormden zich allengs kunstheuvels, in welke men thans de sporen van hun verblijf vindt, te weten met kolen vermengde aschlagen, den afval van hunne maaltijden, de scherven van hun kookgereedschap en toevallig verloren gereedschap of tooisel.

Ziedaar de zoogenaamde Terra maren waarvan men reeds

---

¹⁾ Overal wapperden vlaggen of lagen bonte kleeden uit de vensters; dit laatste ook om bij het leunen op de kille steeds, steenen, vensterbanken de koude van de bloote armen af te weeren.

in de districten van Modena, Parma en Reggio geen gering aantal ontdekt heeft. Lang stond men in twijfel of het bezinksel van stroomend water was, dat in zijnen loop oude bewoonde gronden of oude graven had omgewoeld, of dat men hier oude plaatsen vond waar men vroeger de lijken verbrandde. De ijverige nasporingen van Pigorini ¹⁾, Strobel ²⁾, Gastaldi ³⁾ en anderen hebben intusschen tot klaarheid gebragt „dat de Terramaren verlatene woonplaatsen zijn, evenals de Deensche Kjökkenmoeddings ⁴⁾ en de Zwitsersche paalwoningen. De boeren groeven deze hoogten af om er hunne akkers mede te bemesten ⁵⁾ en daarom noemde men die groeven Marniere, Mergelgroeven en de aarde zelve terra Marna (Mergelaarde). Vermits echter deze aan meststoffen rijke aarde geen mergel bevat, zoo sloeg ter voorkoming van dwaling, indien ik mij niet bedrieg, zegt Mlle. Mestorff, de heer Pigorini voor, om in plaats van de benaming marniere of terra marna, den bij het volk in gebruik zijnden naam terra mara aan te nemen, die dan ook in de Archeologische terminologie is ingevoerd. De terramaren behooren meerendeels in het bronzen tijdvak ofschoon eenige in de onderste lagen steenen gereedschap opleveren, terwijl andere tot in de ijzerperiode schijnen op te klimmen ⁶⁾.”

„Treden wij nu in den voortuin van den pastoor en door zijn huis op het daarachter gelegen en met kastanje- en notenboomen beplante terrein, dan ontwaren wij drie groeven ⁷⁾, in welke de hongerigste archeologen weldra verdwijnen ⁸⁾, terwijl anderen de voorkeur geven aan een overzicht van het terrein.

¹⁾ Veertien geschriften van *Luigi Pigorini* worden in de genoemde *Bibliografia* vermeld. Het oudste is zijn *Terramara di Casaroldo in Samboseto* 1862.

²⁾ *Pellegrino Strobel* schreef met *Pigorini* *Le terre mare dell' Emilia*. 1862 en gaf zeven andere geschriften uit.

³⁾ *Bartolomeo Gastaldi* als boven zes, het eerste in het jaar 1839.

⁴⁾ Vert. *hopen voorraad uit de keuken*. Vergl. *Boot* l.l. p. 205 †).

⁵⁾ Zooals men in Friesland de terpen afgraaft met hetzelfde doel en met dezelfde gevolgen.

⁶⁾ Zie verder Dr. *Boot* l.l. p. 200—209 over de *terra maren*.

⁷⁾ In 1868 was deze terra mara, een der beroemdste, ontdekt. Zie Dr. *Boni* en Prof. *Generali Terre mare modenese* 1870 p. 49.

⁸⁾ *L'Italie* „Il était bean de voir avec quelle ardeur (in die warmte!) les amateurs d'antiquités se mirent à recueillir des fossiles.”

De groeven zijn eenige ellen diep. Op den bodem ziet men schuins afgeknotte half vergane palen; aan de loodregt afgestoken wanden vertoonen zich beneden den bouwgrond, vette klei- asch en kolenlagen. Hier en daar steekt een potscherf uit; men grijpt naar de houweelen, begint te arbeiden en haalt het stuk er uit; hier een fraai oor, ginds een dikke grijze scherf met strepen bekrasd, soms een onderkaak van een hert of rund ¹⁾. Slechts een heer is zoo gelukkig een bronzen haarpriem te vinden ²⁾. Ieder kon behouden wat hij vond; ook een aantal potscherven, al vroeger gevonden, lagen ter beschikking der liefhebbers; de bronzen voorwerpen, als van meerdere waarde, waren alleen voor het Museum van Modena gereserveerd. „Hij”, zegt Mlle. Mestorff, „die in Denemarken een Kjøkkenmoedding gezien heeft, wordt door de gelijkheid van dezen kunstbodem ver- rast. Schelpen alleen, het hoofdbestanddeel van de maaltijden der Deensche kustbewoners, vindt men hier in het binnenland van Italië niet.”

„Onder de boomen van zijnen tuin, aan een met papieren be- dekt tafeltje, zit de Aartsdiaken en pastoor van Montale, Dr. Tassi; aan ieder die hem nadert reikt hij een pen over en verzoekt hem zijn naam in een opengeslagen boek te schrijven. Uit dank daarvoor ontvangt men een sierlijk gedrukt sonnet in het Italiaansch en Latijn tot lof der wetenschap en hare beoefenaars. Niet min- der hupsch zijn de vrouwen des huizes. Alle arbeid staat stil; het met zijdespinsel omwoelde spinnewiel is met een doek over- dekt: want de bezige handen bereiden den disch waarop ons koffij gediend wordt. — Bij het afrijden rijken allen den gast- vrijen priester de hand en onder een „Evviva l'archiprete di Montale! beklint men het rijtuig. Getroffen wenkt de oude heer met de hand tot afscheid; buiten de deur wordt het Evviva! door de zamengevloede boeren en boerinnen honderd- voudig herhaald ³⁾ en onder klokkengelui en vrolijke muziek,

¹⁾ Menschenbeenderen werden nog hier nog elders in terramaren ge- vonden. *Boni* p. 44.

²⁾ Onze wagengenoot *J. Pividor* uit Ferrara. *L'Italie* zegt „une magni- fique aiguille scriminale” haarpn.

³⁾ Dr. *Wolfgang Menzel* in zijne *Reis naar Italie in het voorjaar van 1835* Dorvtr. 1838 gewaagt ll. 30 van de hoffelijkheid der Italiaansche boe- ren; zelfs de kleine jongens noemen elkander *Signor!* al gaan zij in lom- pen gehuld.

zet zich de lange rij wagens weder in beweging en rijdt terug naar Modena." Tot zoo verre onze bevallige en geleerde congresgenoot . . . . In Modena stapten wij af aan het paleis van de voormalige hertogen van Este, een wijsch gebouw met het in Italië onontbeerlijke, door ruime overdekte galerijen omringde binnenplein. Bij den omgang daarvan viel ons oog op de eerbareidshalve met vrij vuile hembden bekleede standbeelden van goden en godinnen, die de wanden moesten versieren. — Zeer verfrischt door het water uit talrijke fonteintjes springende, ontstofil door een tal van bedienden en de maag zeer geprepareerd door een vasten van zeven uur en een even lange gestadige beweging, was het sein van aan tafel te gaan ons zeer welkom. Het dejeuner ons aangeboden door de regering van Modena, wier Syndaco, graaf Tardine, het Congres reeds bij zijne aankomst 's morgens verwelkomd had, werd in eene zeer groote, rijk versierde zaal, van welks plafond de vlaggen van Europa afdaalden, gehouden. Het was echt vrolijk: want ieder verkeerde in eene opgewonden stemming ¹⁾, en het toeval deed mij aan tafel in het Deensche kwartier, het meest roerige, verzeilen. Vraagt gij naar het menu, omdat wij in Italië dejeuneren? *Le voici!* Vier hors d'oeuvres gingen de soep vooraf. Sardines de Nantes, Caviar, Beurre frais voor het brood, dat bij de Charcuterie assortie (salami, worstjes) gegeten wordt. De Vin blanc Livizziano vieux, daarbij geschonken, hoe lekker ook, was toch niet zoo welkom aan onze bestoven keelen als het Weener bier. Al viel een der knechten met een colossale terrine soep, er bleef toch genoeg *Consommé aux pâtes d'Italie* over. Vols au vent, enorme worsten als *Zampone chaud* geannonceerd, eindelijk *Roastbeef*, besproeid met den koppigen *Lambrusco* ²⁾ en *Champagne*.

Onder de vele toasten was een klein discours van A. de Quatrefages lid van het Instituut te Parijs. „L'Italie a toujours été une terre prédestinée . . .” daarvan zijn de Etrurische beschaving en de Romeinsche grootheid de bewijzen, ziedaar het rijke thema en het schoone slot: „Si par le passé l'Italie divisée

¹⁾ La gaité la plus cordiale n'a cessé de regner pendant tout le repas zegt *L'Italie*.

²⁾ *Vino Lambrusco di Sorbara* mousseert hoorbaar als men er een stuk droog brood in stipt.

a été si grande, aujourd'hui qu'elle est réunie elle le sera encore davantage. Les étrangers sont surpris de voir chez le peuple de l'Italie tant de respect pour ceux qui cultivent une science qui est la moins intéressante pour eux."

Als intermezzo dringen plotseling tot ons eenige Latijnsche woorden door, die ik in druk meester word. De spreker wenscht, dat op volgende congressen de discussies in het Latijn zullen gehouden worden. Goede man! oudgast! Wist gij dan niet, dat het Latijn in Italië, zijn vaderland, en helaas ook elders te gronde gaat!? Wist gij dan niet dat slechts nog maar twee professoren, Valauri te Turijn en een ander nog, volhouden het Latijn in het Latijn te doceren en dat de Rana (de Kikkert) en de Fanfulla (de Uilen-spiegels van Italië) het kamerlid Valauri zoo lang met menige spotprent begroet hebben om zijne gehechtheid aan de klassieke literatuur, dat het wetgevend ligchaam zijne voorlichting moest missen? — Was het misschien ten gevolge van dien aristocratischen wensch van den geleerden Modenist en het slot van het discours van Quatrefages, dat de „citoyen de la libre et démocratique Helvétie", gelijk hij zich noemde, Vogt (die trouwens altijd moest spreken) werd opgewekt om een toast aan het Italiaansche volk te brengen, „parceque la „science court le danger de s'écrouler si elle ne se base sur le „peuple"? Zeker is, dat die toast door velen niet werd beaamd ¹⁾, al waren er ook claqueurs zoo dikwijls hij sprak."

Na het diner had men gelegenheid om een dozijn kerken en musea waaronder de pinacotheca te gaan zien. „Welk genot geeft echter een vlugtig bezoek waartoe eenige dagen noodig zouden zijn ²⁾?" zoo dacht ik ook. Ik gevoelde weinig lust om na die Lambrusco en die Zampone chaud eene indigestie van (13) musea en kabinetten ³⁾ in deze brandende warmte

¹⁾ „*Cazalis de Fondouce* II. p. 537 zegt „Je ne sais pas trop ce qu'est „une science qui se base sur le peuple. La science n'est ni démocratique, „ni aristocratique, de même quelle ne doit être ni religieuse ni athée. Elle „est la science" etc.

²⁾ *Mestorff* S. 16.

³⁾ Achter op het menu lees ik, als openstaande voor de congresleden: Cabinets d'Anatomie — d'Anthropologie — de Physique — d'Histoire naturelle, — d'Anatomie Vétérinaire. Jardin Botanique, Observatoire Astronomique, Bibliothèque Palatine (90,000deelen! 3000 HSS! waarvan onder anderen *Tiraboschi* en *Muratori* eens bewaarders waren) *Pinacothèque Palatine* (waarin zeer geprezen Madonna beelden van Palma Vecchio en *Garofalo* ook eene krui-

op te doen, ja zelfs om slechts de elf zalen met schilderijen gevuld, en grande compagnie, (waarbij men toch niets ziet) in haast, te doorloopen. Bovendien „man trieb zur Abfahrt,” zegt Mlle. Mestorff. Met anderen hoorde ik liever op het balcon staande naar de muziek van de Guardia Nazionale, die ons met de Inno delle Nazioni van Verdi begroet had en met een Marcia, „Un salut au Congres” van Zavertal eindigde. Daarna ging ik eens rustig in onze kales, in de schaduw staande, zitten om al dat Italiaansche gewoel op het binnenplein aan te zien. Als illustre forestiere gaf ik 5 centimes voor een paar lucifers en deze edelmoedigheid lokte terstond jongens met munten en penningen bij mij... of ik bij de figura di congresso toen ook eene figura numismatica had, weet ik niet; maar zeker is, dat de gamin de Modène zeer in zijn schik was met het vuile briefje van 2 Lires en mijn vriend Morel Fatio later met het half dozijn middeleeuwsche italiaansche muntjes, aan den smeltkroes ontruikt. — Onder tallooze Viva's vertrekken wij te 5 uren ¹⁾. Lang keuvelen wij te Bologne nog onder de arcaden, want na tien weken droogte, vallen er eindelijk eenige druppelen. — De toekomst van l'Italia unita is het hoofdthema. Wij zien die allen gunstig in, mits eene radicale partij niet het roer in handen bekomt. Hetgeen wij later in Rome vooral zagen en hoorden bevestigde ons in deze meening, die wij hier slechts aanstippen.

De nachtrust in het hotel Brun was niet ongestoord: want H. M. onze koningin kwam onverwacht terug en wat later arriveerde Italie's kroonprins Humbert, die zich met de opgeruimde billardkamer moest vergenoegen. Het was prachtig weder en het aantal vlaggen en wandelaars verdubbeld in de straten. Te 12^{1/2} trad Z. K. H., die inmiddels de exposities had bezigtigd, onze vergaderzaal binnen. De prins, een niet groot, zwart jong man, met veel baard en eenen scherp doordringenden blik, plaatst zich tegenover het bureau, waarin de staatsraad Worsaae, in deze deftige

---

siging van *Gerard van Haarlem*). Musée Lapidaire, Archive d'Etat, Archive Communal. Archive de la Cathédrale. En dan nog de *secchia* of emmer, die in de Campanile bewaard wordt door de Modenesen aan de Bolognesen onttolen (15 Novb. 1325) en het thema van *Alex Tassoni* komisch heldendicht: *la secchia rapita*.

¹⁾ Met *Zeume* in zijn geestigen *Spaziergang nach Syrakus* im Jahre 1802. (Hempel. II, S. 102) kon ik zeggen „In Modena gefiel mir's sehr wohl, ohne daz ich den erbeuteten Emmer sah.”

morgenzitting the right man on the right place, de chairman is. De minister van Openbaar onderwijs Correnti en de Syndaco-commandatore Casarini plaatsen zich ter zijde van den beschermheer van het congres.

Dr. Pigorini ontwikkelt uitvoerig zijne denkbeelden over de terramaren in het algemeen of over die van Montale, gisteren onderzocht, in het bijzonder. Slotsom: — het zijn verlatene woonplaatsen uit overoude tijden. Mijn buurman in het Hotel Brun, de graaf J. C. Conestabile, hoogleeraar te Perugia, de groote klok voor de Etrurische oudheden, spreekt daarna over de oorspronkelijke (Ur) bevolkingen van Italie. Vier Indo-germaansche stammen drongen er in en verdreven de Arische bevolking; het waren de Aborigines, de Umbriers, beide uit het Noorden komende, de Pelasgen en de Etruriers, beide uit het Zuiden, over zee landende. Over de laatsten deelt hij interessante bijzonderheden mede. De confederatie van 12 Etrurische steden (Perugia c. s.), na centraal Italie te hebben overheerscht, ging over de Apennijnen en stichtte de nieuwe foederatie van Noord-Etrurie, waarvan Felsina de hoofdstad was. Dat Felsina (Bologne) stichten zij omstreeks 14 eeuwen vóór onze tijdrekening. Mariette vond te Carnac, in Egypte, eene inscriptie, die mededeelde dat Menephta, een koning van de 19de dynastie, door eene expeditie van zeevolken werd aangevallen. Onder deze worden de Siculer (Siciliërs) en Turchas (Etruriers) vermeld; het hoofd der expeditie was zelf een Etrurier, een bewijs hoe bloeiend en magtig het Etrurisch rijk in de 15de eeuw vóór Chr. was. Hij eindigde met eene beslissing over deze twee vragen uitte-lokken: gingen de bewoners der terramaren die Etruriers vooraf en ging in het bronzen tijdvak de beschaving uit Italie noordwaarts op? — Désor spreekt daarop vooral over de palafitten, soms zijn het kunsteilanden, zoo groot dat op het Rozeneiland een koninklijk kasteel is gebouwd. Het eiland Zita in het meer Varese (Bädeker II, 196) is hoogst waarschijnlijk ook een kunsteiland. De bewoners der palafitten en der terramaren, blijkens hetgeen zij achterlieten, waren vreedzame lieden. Daarentegen heeft het onderzoek der begraafplaatsen van Villanova en Marzabotto door graaf Gozzadini, en van Felsina door Zanoni, ons een meer ontwikkeld, strijdlustig, industrieel volk leeren kennen, waarvan de opklimming in ouderdom en ontwikkeling is: Villanova — Marzabotto — Felsina. Eene grondige vergelijkende studie

van al deze vonden is nog noodig om met zekerheid te kunnen bepalen wie daar woonden. Hij bespreekt nog de vraag: vanwaar ontleende het Noorden de bronzen voorwerpen? „Tous les pays, même ceux du Nord, ont reçu à cette époque de la Péninsule, si non les objets fabriqués, au moins les modèles et les types.”

Worsaae bestrijdt deze laatste stelling. Hij laat deze teekenen van beschaving uit Azie overkomen, over Klein-Azie en Griekenland en treedt in eene interessante vergelijking tusschen de voorwerpen uit den bronzen tijd in het Noorden en Zuiden van Europa. — „A propos de bottes” wees hij er op, hoe Désor gewag had gemaakt van terramaren in Duitschland en stelde de vergadering voor om Virchow, den beroemden Berlijnschen hoogleeraar, uit te noodigen hierover mededeelingen te doen. — Het had er iets van als of alle sommiteiten van het congres dien morgen op de koord moesten komen. Virchow, dus opgeroepen, was zelfs niet eens present maar wierd in de bibliotheek gevonden en medegevoerd. Met groot handgeklap ontvangen, deelde hij, in gebrekkig fransch, met behulp van eenige soufleurs mede, dat men in het N. van Duitschland inderdaad eenige „circonvallations”, kleine hoogten vrij wel overeenkomende met die van Montale, had ontdekt. Men hield ze langen tijd voor oude vestingen maar nu voor primitieve woonsteden. Opgravingen op de standplaats van een oude stad, „dans la Volhynie”, waren door hem begonnen. Hij eindigde met te zeggen dat, ten tijde van de bewoning der Duitsche terramaren, Italie reeds lang den bronzen tijd voorbij was. — Vogt was de laatste spreker in deze zitting, vooral over het ontbreken der begraafplaatsen van de bewoners der terramaren. Deze moeten er beter uitzien: „car en Italie on logeait mieux les morts que les vivants.” De bewoners hadden geen godsdienst; althans men vond tot heden niets dat daarop wijst. Hij laat ze uit Egypte komen lang voor de Egyptische beschaving, enz.

Het wetenschappelijk gedeelte dezer morgen-zitting was hiermede afgelopen; het hoffelijke begon: de voorzitter bedankte den prins en den minister voor hunne vereerende deelneming aan de werkzaamheden van het congres. De minister zeide of liever las voor: „dat de regering er zich over verheugde Italie door het bezoek van zoovele geleerde vreemdelingen vereerd te zien, terwijl de

erfprins zich in hun midden bevond. Italie toont thans groote belangstelling in studie en werken des vredes. De nieuwe paléontologische wetenschap heeft eene groote vlucht aldaar genomen, en dat nog wel in een tijdperk, waarin Italie zich vormde tot Italie. Het is opmerkelijk" (zeide Correnti, (en wij zeggen het den Minister na) „dat zelfs te midden van de politieke bewegingen er niet alleen mannen waren, die deze studien opvatten, maar die er zich eenen naam in maakten." Na een lofspraak op den koning van Denemarken: „grandissant en science à mesure que son territoire devenait plus petit," eindigde hij met deze woorden: „Messieurs, je vous souhaite que vos discussions arrivent à des conclusions nobles et consolantes pour l'humanité." Had hij hier Vogt en de clericalen, twee antipoden op het oog? of de praatjes die door tegenstanders van het congres waren uitgestrooid? ¹⁾ — De prins liet zich eenige leden voorstellen en onderhield zich in het bijzonder met Virchow ²⁾.

In de avond-zitting, onder voorzitterschap van M. Dupont, sprak de graaf Pozezdziecki over oudheidkundige ontdekkingen in Polen gedaan, en de schrijver dezer reisherinneringen vooral over de terpen en wierden in Groningen en Friesland. Eene gekleurde groote teekening van den heer D. Cannegieter te Hallum, voorstellende 42 gegroepede voorwerpen gevonden in de terpen aldaar, ter opheldering vertoond, trok later veler aandacht ³⁾. Vele leden van het congres toonden ook daardoor hunne belangstelling in dit, zoo het scheen, voor hen nieuwe onderwerp van vergelijkende archéologie ⁴⁾. Eere aan de staten van Friesland

¹⁾ Zoo verhaalt Mlle Mestorff S. 15 dat men vreesde, dat de geleerden te Montale de beenderen van den aap mensch zouden ontdekken.

²⁾ Een dertigtal vrienden en vereerders van Virchow, allen leden van het congres en Italianen boden dezen dien dag een diner aan. De Secretaris Generaal van publiek onderwijs Cantoni bragt hem een dronk toe. Virchow sprak vurig en vloeiend in het Duitsch. „Men wilde niet hem maar zijn vaderland vereeren. Duitschland en Italie zouden nu altijd vrienden, broeders zijn. Er zou echter eene nieuwe invasie plaats hebben, niet om het schiereiland te vermeesteren maar om den vooruitgang te bewonderen, die men in de vrijheid en de wetenschap in Italie gemaakt had" enz.

³⁾ Verkleind te vinden in het plaatwerk „Friesche Oudheden" 2de Aflering 1871.

⁴⁾ Désor door er eene discussie over te openen en Mlle Mestorff door het door haar S. 19 ter neder gestelde. Zie ook la *Revue Scientifique* p. 540 waar men leze: *Drenthe voor Hollande*'

die nu (Junij 1872) door de bekostiging van het in orde brengen van een lokaal voor een Friesch museum van oudheden mildelijk getoond hebben, op prijs te stellen wat Friesland's bodem voor de kennis van het voorgeslacht oplevert. —

Dr. H. Hildebrandt uit Stockholm komt op de kwestie: „de l'âge du bronze” terug; hij is het niet geheel en al eens met Worsaae, Nillson en Désor ¹⁾. Cartailhac, van Toulouse, brengt een kaart ter tafel waaruit blijkt, dat de dolmens (hunnebedden) in het Dept. van den Aveyron in alle rigtingen geplaatst zijn. Hij deelt mede, dat in het Dept. Haut-Languedoc ook heuveltjes zijn, „mottes” genaamd, met terramaren in vele opzichten overeenkomende. Met discussies en andere mededeelingen wordt het laat eer men scheidt.

Een middag op eene Etrurische begraafplaats in de Apennijnen (5 October).

De congres-vergaderingen en de togt naar Modena—Montale hadden ons tot heden verhinderd de uit onzen dagelijkschen cours (hotel Brun — Arcigimnasio — Università, vice-versa) liggende merkwaardigheden van Bologna te zien. De kerk San Domenico ²⁾ ten Z. van de San Petronio gelegen was dezen morgen daarvoor uitgekapt. Hoog, op kolommen in de lucht verheven, prijkt op het pittoreske pleintje, daarvóór gelegen, het grafmonument van den regtsgeleerde Rolandino Passeggieri, uit de 13de eeuw. De man had zich deze hooge rustplaats verworven door zijnen ijver om in Bologna de twisten tusschen de Lambertazzi en de Geremei te stillen. De H. Dominicus († 1221) is in deze kerk begraven ³⁾. Zijn graf boeide ons minder dan dat van den poëtischen

¹⁾ Zie Mlle Mestorff S. 20—21. Worsaae laat de prachtige brons fabrieken in het N. gevonden als invoerartikels uit het O. in het N. komen bij volken nog in de steenperiode verkeerende. Nillson laat ze door vreemde kolonisten over zee uit het westen, Désor uit het Z. aanvoeren. Hildebrandt laat wel het brons door arische volkstammen invoeren, maar erkent, zoolwel in het Z. als N., eene eigenaardige ontwikkeling.

²⁾ Over deze kerk zie Eser I. I. S. 278—279.

³⁾ Zie over den H. Dominicus: Sismondi, *Histoire des Républiques Italiennes du moyen âge*, 4me Ed. Brux. 1826 T. II p. 72—75 Lady Morgan: *Italie en de Italianen* II, b. l. 149. enz.

koning van Lombardije, Enzio ¹⁾, die hier in Bologna van 1249—1272 in het palazzo van den podesta gevangen zat en stierf, of dat van den schilder Guido, † 1642, of de engelachtige knielende engel van Michel Angelo. — Ongelukkig werd het juist zeer duister door een onverwacht opgekomen donderbui, die nog aanhield toen wij te 11¹/₂ uur met een expres-trein, waaronder de koninklijke wagon, die den kroonprins en gevolg opnam, zuidwaarts naar Marzabotto spoorden. Daar, op 27 kilometers afstand van Bologna, lag, schilderachtig in de Apennijnen, hoog boven den wit bruischenden Reno, de villa van onzen 83jarigen gastheer, cavalière GIUSEPPE ARIA. Het stortregende nog toen wij, in omnibussen gezeten, den heuvel, waarop het groote vierkante gebouw met een toren ten zuiden prijkt, opreden. Maar nauwelijks zijn wij boven of de regen houdt op en de nevels, die de bergen kroonen, verdwijnen. — Na toevallig kennis met onzen grijzen gastheer te hebben gemaakt, bezigtigen wij het rijke museum van Etrurische oudheden, alle op de gronden dezer uitgestrekte villa gevonden. De Renseignements sur une ancienne nécropole à Marzabotto ²⁾ van onzen president, ons met zoovele andere geschriften geschonken, hadden ons eenigzins op de hoogte gebracht van hetgeen wij zien zouden. — Reeds voor eeuwen had men op dit punt waar de Reno zich door de Apennijnen wringt, oudheden gevonden; maar eerst sedert het jaar 1862 was de cavalière ARIA (op dringend verzoek van conte GOZZADINI, en onder diens leiding) begonnen stelselmatige opgravingen te doen.

De vruchten daarvan lag GOZZADINI bloot in twee rapporten, in 1865 en 1867, met 37 platen, op kosten van den heer ARIA uitgegeven ³⁾, maar ongelukkig niet in den handel verkrijgbaar. Wij vonden die vruchten zoowel in het genoemde Museum als onder den blooten hemel, hetzij op het plateau Milano of op de hellingen daarvan en beneden aan den voet. Gozzadini ontblootte aldaar een terrein van 700 ellen breed en 340 ellen lang, doorsneden van het W—O en N—Z door twee lange toegangen tot de necropolis of begraafplaats daarnevens, waarin Conestabile en anderen sporen van de straten eener stad zien. Rondom dien vier-

¹⁾ Zie *König Enzio* von ERNST VON MÜNCH (*aus den quellen neu bearbeitet* met interessante bijlagen) Stuttgart 1841 — (360 bl. —).

²⁾ Bologne 1871 49 pp.

³⁾ Zie de *Renseignements*. p. 4 (1).

sprong vond men cellen of compartimenten van 1.15 tot 8 meter lengte en van 1.50 tot 6.40 breedte met massale muren ter dikte van 0.25, 0.40, 0.60 tot 2 meter, allen uit keisteenen, zonder cement, opgezet; soms dubbele muren, gescheiden door nauwe kanaaltjes (fossés) van weinig diepte, geplaveid met keisteenen, terwijl de wanden er van met platte tegels bekleed waren. Men vond de muren gewoonlijk slechts 0.25 onder den grond: zij drongen er niet dieper in door dan 1.50, soms slechts eenige centimeters; ook vertoonden sommige al sporen van vroegere opgravingen, gedaan om de cellen van hare kostbaarheden te berooven. In die cellen vond men eene menigte potwerk, weinig fijn of geschilderd aardewerk en vele platte tegels. Deze hadden waarschijnlijk gediend om de afzonderlijke lijkkasten te vormen, even als andere dergelijke kisten, die nog stonden en aschlagen en kleine lijkvazen bevatten. Men vond er ook beeldjes in en aes rude. Atijd was er eene groote, meestal gebroken urn in, die misschien gediend had om de overblijfsels van den brandstapel te bergen, ofschoon twee er van vol asch en keijen waren. Men vond er asch en verspreide, verbrande runderen, zwarte en vette rot-aarde, vele menschengeraamten, zes met hunne wapens daarnevens, ook begraven isputten met plaveisel bedekt, de putten van keisteenen opgezet en met menschen- en dierengeraamten gevuld. — Zulke, hier op het hoogste gedeelte der necropolis gevonden, begravenis-putten waren nog niet eerder in Italie ontdekt. Sommige hebben een vreemden vorm; in plaats van cilindervormig of rond te zijn, gelijken zij op eene verlengde amphora of klokkepel ¹⁾. Zij zijn van 2.25

¹⁾ De lijken konden dus slechts verticaal daar ingeschoven worden. Zonderling dat men dit in Zuid-Amerika nog in gebruik vindt. In de belangrijke *Voyage dans les vallées de Quinquinas*, in de *Tour du monde* XXXIII. Livr. 581 p. 119, leest men van de *Sirinicis*: „Chez les Sirinicis le mode d'ensevelissement de leurs morts est assez simple. Après avoir ramené le long du corps les bras du défunt, les femmes l'empaquetaient avec soin des pieds à la tête dans les longues feuilles de *l'arundo*, dont la hampe floralileur sert à faire des flèches; puis elles l'entouraient symétriquement de lianes, minces comme des ficelles, qui lui donnaient quelque ressemblance avec une carotte de tabac. Pendant ce temps les hommes creusaient en terre un trou rond de deux pieds de diamètre et assez profond pour que le cadavre, qu'on y introduisit la tête la première, put y tenir à l'aise. Cette posture anormale devait dans l'idée des vivants faciliter au mort sa chute dans

tot 10.25 meter diep en de opening van 0.30 tot 0.77 en zamengesteld uit kleine puntige keijen, zonder cement, met groote nauwkeurigheid zamengevoegd, uitgezonderd den bodem die uit den mergelgrond is gehouwen. In iedere put vond men 1 tot 3 menschengeraamten, eene groote urn, bronzen en aarden, soms beschilderde vazen en andere voorwerpen, onder anderen in ééne daarvan een gebroken, gebakken tablet, waarop de afgebroken Etrurische familienaam MVDV = MVDMV, volgens Gozzadini ll. p. 11—12 = Umrus, in de klei was gesneden. Ook waren er vele beenderen van dieren in en brokken afgezaagd herts-hoorn.

De rijkste graftomben vond men op het plateau. Dertig er van, slechts tumuli in keijen opgezet, bevatten onverbrande geraamten en steentjes als scarabëen gevormd en besneden met Aziatische en Grieksche mythen. Andere, gemaakt uit opeengestapelde baksteen en met spitse deksels er op, bevatten ook onverbrande geraamten met sieraden er bij. Eindelijk 170 grafsteden bij een klein kunstmeer of grooten vijver, dicht bij de plaats, door een bord aangewezen als: „les tombeaux”, waar de groote tent, die onlangs bij het feest der opening van den tunnel onder den Col Fréjus gediend had, voor het diner was opgeslagen. Zij hadden den vorm van koffers en waren uit groote stukken bewerkte tufsteen gemaakt. Bijna alle bevatten overblijfsels van den brandstapel, maar ook beschilderde of bronzen, albasten en glazen vazen, beeldjes, spiegels van brons en gouden sieraden. Kennelijk waren zij vroeger doorwroet en geplunderd. Ééne tombe, die ongeschonden was gebleven als onoogelijk en klein, bevatte niet minder dan 57 gouden voorwerpen. Men kan daarnaar den oorspronkelijken rijkdom der zeer vele andere geplunderde afmeten.

Op die tombes stonden kleine zuilen en groote cylinder- of lensvormige bloksteen (moëllons) „waarschijnlijk,” zegt Gozzadini, „de *σημιὰ* van Homerus.”

Opmerkelijk zijn nog de trappen bij een dier grafputten, die zich boven de oude oppervlakte der necropolis verheft. Goz-

---

le gouffre sans fond et prevenir les efforts qu'il se serait vu obligé de faire pour prendre de lui même cette posture. — Deze *Sirinicis* hebben nog steenen pijlpunten ll. p. 120 en de vader leert nog den jongen p. 118 „l'art de sculpter avec un morceau de silex.”

zadini meent, dat zij gediend hebben om op die begraafplaats te klimmen ter viering van de silicernia of doodenmalen. Ook bij eene tombe, volgens hem 10 meters lang en breed, waarvan alleen de tufsteen grondslag over was, vond men die trappen. — De ruime omvang van dezen grondslag, 100 □ meters, deed Conestabile en anderen denken dat bij die necropolis ook huizen waren. Een ander lid, de abt Chierici van Reggio Emilia, zag hier zelfs een tempel in ¹⁾.

Vraagt men mij nu, hoe oud waren [al] die voorwerpen, gelijk ik zulks den graaf Conestabile, in loco deed, dan geef ik zijn antwoord terug: „Minstens 500 en hoogstens 1500 jaren vóór Christus lag men hier deze dooden ter ruste.” Gozzadini l.l. p. 17 stemt hiermede overeen: „De necropolis van Marzabotto, zegt hij, dagteekent uit het laatst van de Etrurische heerschappij en van vóór het midden van de vierde eeuw na de stichting van Rome. Toen overstroonden de uit het N. komende Galli Boji dat gedeelte van Etrurie, waarvan Felsina (Bologne) de villa princeps was, verjoegen de Etruriërs en breidden zich uit tot aan de Utis, dat is de Ronco, die bij Forlì stroomt.”

De naam der plaats, die zich bij de necropolis bevond, is onbekend; maar zeker was de beschaving er ontwikkeld en had men er smaak voor kunst, voor een goed leven en lust tot weelde.

Wat er in het Museum op de villa Aria te zien was, vermeldt Gozzadini l.l. p. 9—19. Als men echter, 250 personen in getal, en défilé, eenige kamers door moet trekken, ziet men maar half. De twee bronzen situla of kleine emmers, het aes rude, de bronzen beeldjes, vooral de groep van Mars en Venus, de menigte gouden sieraden zijn mij nog bijgebleven. Mlle. Mestorff zag onder al die kostbaarheden „ein zum Anhängen in Gold gefasster Kinderzahn.” S. 25. De sieraden munten soms uit door smaak, rijkdom en zeer fijne bewerking, „exécution très fine et inimitable,” zegt l'Italie er van.

Waren wij tusschen heggen van de prachtigste bloemen opgeklimmen, wij daalden ook langs trappen daarmede omheind naar het uitgestrekte, smaakvolle en waterrijke park af. Beneden een grooten vijver, op het plateau, had men drie groeven geopend, vrij

¹⁾ Boot II. bl. 211.

diep, waarin men drie nog ongeroerde Etrurische graven kon zien. De hevige donderbui had echter die groeven zeer glibberig gemaakt en zeker zijn er dien dag honderden koude voeten opgelopen, die voor de meesten slechte gevolgen hadden, ja, eenen der bezoekers, een jong mensch uit Toulouse, een neef van Quatrefages, den volgenden Dingsdag in het hotel Brun deden bezwijken. — Zelfs de prins daalde in eene der groeven af en was even nieuwsgierig als de andere leden om te zien, wat die drie graven zouden opleveren. Het eene graf was ledig; maar in het tweede vond men een vrouwengeraamte en in het derde een mannengeraamte met bronzen braceletten om de voorarmen.

Nadat ik mijn weetlust had bevredigd, ging ik mijn zie nlust stillen. Een open koepel op een voorsprong bood daartoe eene heerlijke gelegenheid aan. — Wat zijn die Apennijnen schoon, als men zich eensklaps bij een helderen, echt Italiaanschen herfsthemel ¹⁾ en prachtigen zonneschijn van hunne rood gekleurde, steile wanden, glinsterende van den pas gevallen regen, of van hunne meer glooiende hellingen, bedekt met dorpjes en villa's, omringd ziet! Daarbij in de diepte, die bruischende, door den donderbui opgezwollen Reno en de gillende locomotief met zijn „qui vive”! voor de tunnels van het naauwe Renodal! Tegenover mij ²⁾ lagen de steile Monte Caprara en de Monte Sole. Links de Monte Croce en achter mij de Monte di Vignola. Ten Z. W. sloot zich het dal geheel. Met moeite scheurde ik mij los van dit heerlijk gezicht om plaats te nemen bij een groep, die gefotografieerd werd.

Daarop ging ik de villa bewandelen met den jongen Zweedschen doctor in de letteren L. uit Upsal en den Archidaken T. uit Brindisi (Zuid-Italië). De blonde zoon van het Noorden was nog de levenslustige echte student, die maanden lang in Sicilië de Grieksche, in Napels de Herculaansche en Pompeesche oudheden had bestudeerd, die nu zich in Bologna op de kennis der Etru-

¹⁾ Vergelijk Lady Morgan II. II bl. 7. *Maria Nathusius* in haar hef „Tagbuch meiner Reise nach der Provence, Italien und der Schweiz,” (na haren dood, in 1860, te Halle uitgegeven) merkt terecht S. 92 (*) op: „In der südlichen Luft sieht man fast immer auf mehrere Meilen jedes Haus an der Gebirgen und selbst die Farbe der Gegenstände dringen durch den zarten warmen Duft, den die Ferne dar überlegt, eigenthümlich hindurch.” —

²⁾ Zie de *Carte Géologique des environs de Bologne et d'une partie de la vallée du Reno* par Jean Capellini 1871.

rische en préhistorische toelagde en dien wij later in Rome in een kritiek oogenblik ontmoetten, waarbij zijn vlug Italiaansch babbelen van dienst was; — de lange zwarte, Zuid-Italiaan, de steeds snuivende directeur der boekery en van het museum van het als inschepingsplaats voor Alexandrie herlevende Brindisi (het Brundisium der ouden), en de bewoner van het afgelegen Friesland spraken, al wandelende en soms eens op een althans 2300 jaren tellende tombe rustende, over ieders vaderland, totdat eenige raketschoten ons te 4 uren aankondigden, dat de tijd van het diner was aangebroken. Meer dan 250 gasten van den cavalière Aria namen plaats aan vijf tafels, waarboven de vlaggen van alle Europeesche natien wapperden. De prins zat tusschen de oostenrijksche gravin V. en de Deensche Mlle. de W. De jonge Aria, tegenover hem, tusschen de Hamburgsche Mlle. M. en de Zweedsche Mevr. H. —

Onze koude onderdanen verkwikten zich in het dik gestrooide zaagmeel en al grijnsden ons regts de talrijke „tombeaux” aan, het voortreffelijke diner ¹⁾ was er niet minder vrolijk om, en zij gaven zelfs aanleiding tot eenen luimigen toast ²⁾.

Toen de firma Moët en Chandon hare tallooze raketten tegen het zeildoek deed terugkaatsen, stond de jonge Aria op en bragt een toast aan den koning door krachtig handgeklap gevolgd. De prins volgde met een helderen toast op de wetenschap, beantwoord door een: Vive le prince Humbert! door al de van hunne zitplaatsen opgerezen gasten. Dezelfde architect Bignami, die op de doode Etruriërs dronk, had nog onder de koffij een slottoast die, vermits prinses Margaretha ³⁾, de gemalin van prins Humbert, een toonbeeld van eene vorstin-huismoeder is

¹⁾ Het keurige met eene afbeelding der villa Aria prijkende menuboekje luidt als volgt: Huitres de Chioggia. (Vin de Meursault) Consommé à la royale. Hors-d'oeuvre (Vin de Barolo, recommandabel!) Dindes truffées au jus. Jambons à la gelée décorés. Patés chauds à la financière. Rôt de perdreaux du Tyrol. (Vin du Château-Larozé). Saumons au bleu enz. enz.

²⁾ „Aux Etrusques qui eurent la bonne idée de mourir à Marzabotto sans cela on n'aurait pas eu cette belle réunion, ni la présence du prince et un si bon repas dû à la munificence de M. Aria.

³⁾ „En buvant le café (die toen juist rond gedeeld werd) qui n'est pas une boisson artificielle comme le vin de Champagne mais une *perle orientale*. je propose un vivat à une autre *perle précieuse*, la princesse Marguerite. (Margaretha = parel).

en zeer bemind wordt, uitbundig werd toegejuicht. — Het was nacht toen wij opstonden: want de schemering is in Italie veel korter dan bij ons. Onder begeleiding van een aantal fakkeldragers daalden de 250 gasten, waaronder de aanzienlijkste Bolognezen en bevalligste Bologneesche dames, den nog altijd min of meer slijkerigen heuvel af. Een der Bolognezen, tusschen wien ik aan tafel verzeild was, conte C., had mij gewaarschuwd om, als de fakkels beneden uitgedoofd werden, mij terstond om te keeren. Ik deed dit en ziet, daar stegen achter de hoog en schilderachtig gelegen villa Aria een girandole van vuurpijlen en raketten uit donderbussen omhoog, als brak de Vesuvius los. — Maar pas is het donderend geknal voorbij en breekt de blaauwe hemel met zijne fonkelende sterren weder door of men ziet de prachtige Apennijnen in een stil tooverlicht gehuld. Overal tot op de hoogste toppen branden veelkleurige bengalsche vlammen. Een tooneel uit de arabische nachtvertellingen wordt voor ons opgevoerd. Heerlijk einde van dit kostbare feest! ¹⁾

Nog eens speelden de twee muziekcorpsen de *marcia reale* toen wij te 7¹/₂ onder de vivats der Marzabotters en Sporticaners met een exprestrein naar Bologne terugkeerden; dat Bologne, dat gisteren en heden avond door doelmatige, eenvoudige en sierlijke boven de gaslantaarns aangebrachte decoraties in een zee van licht was gehuld en waar duizenden menschen den prins begroetten. — Eene galavoorstelling van de opera *Faust*, tot welker bijwoning ons de regering van Bologne had uitgenoodigd, besloot dezen dag. Wij lieten Grätchen leven: want nadat het maanlicht op het tooneel was verdwenen zag het ons huiswaarts keeren, zeer voldaan over het afwisselend genot der laatste uren.... *Viva il Cavaliere Giuseppe Aria!* —

Bij het billet „*d'invitation pour assister au spectacle*” was nog een tweede gevoegd „*pour visiter les fouilles de la Certosa.*” Men zou zich daartoe te 7.30 in het Arcigimnasio vereenigen, waar wij dan ook een vijftigtal rijtuigen gereed vonden. Op den langen weg ¹⁾ naar deze begraafplaats der Bolognesen volgt men bijna

¹⁾ Men las hier en daar van fr. 40,000 ja fr. 50,000. Twee jaren hadden de voorbereidsels geduurd.

²⁾ *J. van der Chijs* in zijne *Reisherinneringen* 15 Julij—14 Septb. 1864 ll. 73 zegt: „Eene hoogst vermoeiende wandeling buiten de Portafelice te Bologna naar het Campo Santo.”

steeds arcaden, hetzij in of buiten de stad, sommige door corporaties gebouwd.

De arcaden liefhebberij is hier zoo groot, dat de pelgrimskerk della Madonna di Santo Lucca op de Monte della Guardia, een half mijl lang, door 635 arcaden met de stad is verbonden. Bij den rid naar la Certosa zagen wij de galerij de berghoogte volgen. — De naam la Certosa komt dikwijls in Italie voor = la Chartreuse = Karthuizer klooster. Deze Certosa werd in 1801 tot Campo Santo hervormd. Het is eene voor ons zonderlinge begraafplaats bestaande in lange galerijen, door gangen, portieken rondom de oude Certosa, en in de dikte der muren zijn de lijken gelegd of ingeschoven. Duizenden marmeren platen met soms lange opschriften wijzen de rustplaatsen aan; honderden wit marmeren monumenten zijn onder die galerijen verzezen, waaronder kostbare en waarlijk zeer schoone, niet voor helden, staatslieden e tutti quanti maar b. v. voor een fabricante di carozze; een ander bijna zoo groot als het monument van de Ruiters, voor een jongen van 15 jaren, levensgroot daarop voorgesteld. Verrukkelijk schoon was meer dan een geknield vrouwen- of engelen beeld, in wit satijn, in marmer nagebootst.

Na het bezigtigen van hetgeen op de aarde was, daalden wij, bij afdeelingen van 30 personen, onder de kapel van la Certosa neder. Daar onder waren de groeven, die de meeste Etrurische vroeger vermelde voorwerpen hadden opgeleverd. Zij liepen langs, ja soms dóór de fundamenten der kapel. Verlicht door lampjes was deze onderaardsche wandeling curieus. Voor dat ik kwam hadden de préistorische dames eene cista geopend, die echter niets bijzonders opleverde. — In Bologna terug gekeerd bezocht ik de dicht bij de Universiteit zijnde Akademie der schoone kunsten, waarin de Pinacoteca, negen zalen met meestal colossale schilderijen. De parel van deze is de H. Cecilia „in verrukking” met de Apostelen Paulus, Johannes, den kerkvader Augustinus en Maria Magdalena naast haar, van Rafael, vroeger, tot 1736, in de kerk S. Giovanni in monte, alhier, te vinden. De kerken en kloosters hadden kennelijk ontzaggelijk veel tot deze collectie bijgedragen, die bijna geheel op religieus gebied zich bewoog ¹⁾. Het sterk coloriet doet spoedig de schilderijen von Francia herkennen.

¹⁾ Zie verder *Eser* II. S. 283 en vooral *Pecht*, zelf een schilder. II. I, S. 165—167.

Zij zien er nog bijna even frisch uit als toen hij ze schilderde. De kleuren, vooral groen en blauw, spreken sterk in de Bologneesche school. Er is iets bonts, iets Duitsch-Ghibellynsch in, zou men zeggen. — Afschuwelijk schoone martelaarsstukken b. v. die der H. Agnes door Dominico. Overal in Italie vindt men die horreurs: bij voorkeur de H. Sebastiaan door pijlen doorboord. Meestal ziet deze er zoo kalm uit als waren het speldeprikken. De schoonste S. Sebastiaan vonden wij in het Palazzo Brignole te Genua ¹⁾).

In het Congres werd weder dien dag veel behandeld. Niccolucci en Prof. Mantegaza van Florence spraken over l'homme préhistorique en Italie, Vogt over l'anthropophagie et les sacrifices humaines. Graaf Conestabile, Gozzadini, Chierici over de uitstappen naar Marzabotto en la Certosa en Dr. Montelius van Stokholm kwam op de twee bronzen tijdperken terug.

In de avondzitting werd België als het land waar het volgende congres in 1872 zoude bijeenkomen en de president der Belgische Akademie van Wetenschappen, d'Omalius d'Halloy, als voorzitter aangewezen. Een portugees Architect, da Silva van Lissabon, gaf verslag van préhistorische ontdekkingen in Portugal. Ernest Chantre van Lyon sprak over „l'âge de bronze dans le sud-est de la France.” Cazalis de Fondouce van Montpellier over „une station de l'âge du renne,” terwijl veel voor het volgende congres werd besproken en bereid.

---

¹⁾ *Klemm*. Italica I, S. 112, „Die Mirakelen und Kreuzscenen sind mir leider stets ein unverdaulicher Genuss geblieben — wie die Legenden von italienischen Meister die meiner Individualität zu fern liegen als dass ich bei ihnen lange hätte verweilen können.

REIS NAAR ITALIE.

DOOR

MR. J. DIRKS.

III.

Een dag te Ravenna.

De avondzitting van het préhistorisch congres, op Vrijdag den 7 October 1872, had tot 11 uur geduurd en vermits wij reeds vroeg aan het station, buiten de poort Galliera, vrij ver van het hôtel Brun gelegen, moeten zijn, is de nachtrust kort. Het is nog vrij donker als ik opsta, en na een haastig ontbijt en een snellen rid met den omnibus, sporen wij te 7 uur Zuid-Oostwaarts van Bologne naar Ravenna; eerst op de groote route die over Ancona naar Brindisi loopt, den weg van den Indischen mail en van Castel Bolognese, N.O.waarts, op een zijtak. Die zijtak is de verbinding van Ravenna met het door vreemdelingen bezochte gedeelte van Italie. Vóór die verbinding kwam zeldzaam een reiziger, vermaakshalve, aldaar ¹⁾).

---

¹⁾ *Ravenne*. Devenue par le chemin de fer plus accessible, cette antique et fameuse cité, une des plus intéressantes de l'Europe attirera de plus en plus les voyageurs. Les mosaïques de Justinien et de Théodore à San Vitale ne sont pas la seule surprise, que nous ménage cette ville merveilleuse, qui semble rejoindre le passé au présent ou les vieux noms d'Honorius et de Galla Placidia, d'Odoacre et de Theodoric redeviennent tout à coup de vivantes réalités (*Revue Britannique* 1868 p. 149) L'Italie en 1868. Ses ressources matérielles et ses ressources morales."

Toen ik, voor eenige jaren, een paar vrienden aanried om ook Ravenna toch vooral te bezoeken, hoorde men vreemd op, maar teruggelaten was men zeer voldaan over dezen uitstap, niet alleen om al het prachtige dat men gezien had, maar ook om het kijkje in zulk een oude vergetene Italiaansche stad, waar de logementen nog zoo primitief bevonden werden, dat men door de keuken naar de logeerkamers ging.

Eens rondziende in mijn spoor-compartiment, bevind ik mij tusschen het Zuiden en het Noorden verzeild, allen reeds meer of minder bekende gezichten: Professor Cavalière Galardino Gardini van Ferrara, met wien wij van Modena naar Montale en terug hadden gereden; de archidiacono Giovanni Tarantini, Directeur van de boekerij en het museum van het herlevende Brindisi, het oude Brundisium, de inschepingsplaats voorheen en nu weder voor Alexandrië, een kennis van Marzabotto; C. St. A. de Bille, Directeur van het Dagblad te Kopenhagen en Député; Dr. Carlo Landberg, van Upsal, ook een der medewandelaars te Marzabotto; Pastor E. D. Jensen, uit Kopenhagen, mijn eerste dischkennis in Bologne; Poulsen, Ingenieur hydrographe, en Professor C. Engelhardt, Secretaris van de Société des Antiquaires du Nord. — Dit Deense clubje was een opgewonden partijtje, de roervinken aan tafel in het hotel Brun, meest krachtige, gezonde Nooren, die wij later nog te Rome ontmoetten op het Forum en goede reis tot Napels toewenschten. Weldra zijn Pastor Jensen en de Archidiaken Tarantini zoo bevriend, dat de bij eenen Italiaanschen priester onmisbare doos voor den dag kwam en T. een snuifje aan J. aanbood onder het zeggen: *Diversi di fede ma uniti pella scienza*. De extra sneltrein vliegt voorbij de stations Mirandola, Quaderna en Castel S. Pietro. Zelfs Imola ¹⁾, een bischopsstad van 11,000 zielen, door L. Corn. Sylla als Forum Corneliï gesticht, zien wij, even voorbijvliegende, regts af wat dieper liggen. Zeer kort oponthoud te Castel Bolognese. Wat langer te Lugo, het Lucus Dianae der ouden, een klein plaatsje, want hier beginnen de feestelijkheden ter eere der

---

¹⁾ Er moet te *Imola* een fraaie schouwburg zijn, door Bädeker niet vermeld. *A. van der Willigen* (Dl. IV, p. 59) bezat een werk in folio met platen, getiteld: *Pianta e spaccato del nuovo Teatro d'Imola, architettura del Cavaliere Covimo Morelli* etc. Roma 1780.

préistorici, naam ons door de Bolognezen gegeven. Overal vlaggen en groen aan palen gehecht. La banda blaast er lustig op los. Een talrijke menigte roept Evviva gli savanti! en Landberg houdt een toespraak; hij, de jonge, levenslustige, knappe, Zweedsche Dottore is door zijne Archeologische reizen en lang verblijf in Sicilie, Napels, Rome, enz. een halve Italiaan geworden. — Te Bagna cavallo (= het Paardewed) nog eens hetzelfde. Te 9 uren komen wij te Ravenna, steeds sporende door een vlak, aangeslibt land. De 200 gasten en de Ravennesche gastheeren vullen zoodanig de wachtkamer, dat het welvoorziene buffet bijna ontoegankelijk is. Ik verover eindelijk een stuk paste en een glas Marsala ¹⁾ juist nog bij tijds, want iemand achter mij, zegt tot mij: „Suivez moi, j'ai une compagnie agréable et un guide excellent.” Het is mijn buurman in het hotel Brun, op wiens kaartje men kon lezen: Il Conte Giancarlo Conestabile, Corrispondente dell' Instituto di Franeia (Accademia delle Iscrizione e belle lettere). Hem, den grooten klok voor de Etrurische oudheden, den beroemden hoogleeraar en stichter van het Etrurisch Museum te Perugia, dat wij even als zijn Palazzo later bezochten, had de regering van Ravenna dien Guide excellent „een lid van den Senaat of junta municipale toegevoegd, terwijl de compagnie agréable uit Dr. H. H. van Stockholm met zijn bevallig jong vrouwtje bestond.

Gansch Ravenna is op de been: de Sindaco of burgemeester, aan het hoofd van den raad, ontvangt de gasten; voorafgegaan door een muzijk- en het studentencorps, en de gilden met hunne vaandels, trekken wij, gezeten in een zestigtal rijtuig, de stad in.

Er heerscht een perfecte orde, want al de rijtuig verdeelen zich weldra, om geene opeenhooping van bezoekers te veroorzaken.

Onze hoogst voorkomende guide biedt ons een opzettelijk voor dezen feestdag gedrukt boekje aan: Cenni (Indices) intorno ai monumenti e alle cose piu notabili di Ravenna: een fonkelnieuw plan van Ravenna daar achter, op groote schaal, wijst ons den weg, des te welkomer omdat Bädeker geen plan

---

¹⁾ Zelden of nooit echt, wordt fabriekmatig door een Engelsche compagnie gemaakt te *Marsala*.

geeft ¹⁾). De beschrijvingen of Cenni zijn zoo kort en duidelijk gedrukt, dat wij juist tijd hebben om te lezen wat wij zien zullen, rijdende van de eene merkwaardigheid naar de andere. — Maar eer wij tot de détails overgegaan, een woord in het algemeen over Ravenna, tot beter verstand van het volgende:

Ravenna is een stille stad van een mijl in den omtrek, maar slechts half thans bebouwd. Groote tuinen binnen de muren van deze hoofdstad van het oude Flaminia, tot aan 1860, getuigen van vroegere welvaart; toch heeft het nog eene bevolking van 55,000 zielen. Gesticht door de Pelasgers, lag Keizer Augustus hier een haven aan, de Portus Classis, een station voor de vloot. Tusschen de stad en de haven Classis ontstond eene buurt, Caesarea. Maar de Po slibde den haven dicht en zoowel Classis als Caesarea verdwenen. Men wil, dat reeds in het jaar 44 de H. Apollinaris, een leerling van den Apostel Petrus, hier episcopus was. In 439 werd het een aartsbisdom, ook doordien Keizer Honorius, in 402, Rome verliet en Ravenna tot den prachtigen zetel der Romeinsche keizers verhief.

De sterke ligging der stad te midden van moerassen gaf daartoe aanleiding. Hier was men veilig voor de horden Barbaren, die Italie bestormden. Toch nam Odoacer, der Herulen vorst en koning van Italie, Ravenna in: desgelijks in 493 Theodorik de Groote, koning der Oostgothen. Tot 552 bleef het de hoofdzetel van dit merkwaardig volk, dat Ravenna verfraaide en bevoordeelde. De Oostersche keizers bezaten het tot 752 en regeerden er door Exarchen. — Astulphus, Koning der Lombarden, verdreef in dat jaar den laatsten Exarch, maar weldra deed Pepijn, Koning der Franken, de Lombarden de stad ontruimen en schonk ze aan den Paus, die er afwisselend met de Venetianen (1440—1504) en de Franschen (1797—1815) heerschten, totdat de stad, in 1860, bij Italie werd ingelijfd.

„Geen stad van Italie,” zegt Bädeker p. 342, „bezit zulk een schat van bouwwerken, beeldhouwkunst en mosaïeken uit de eerste jaren der middeleeuwen als Ravenna.”

Wij zouden er het waarom bijvoegen; „omdat men vergeten heeft deze afgelegen plaats te verwoesten.”

Ons vijftal rijdt N.-W. op door het midden van de kennelijk niet welvarende stad, langs de Strada della Stazione, de

¹⁾ Renaudin geeft er een p. 241 maar N.-Z. en zeer klein.

Strada del Monte over de fraaie Piazza Maggiore ¹⁾, langs de Strada del Duomo naar de Piazza del Duomo, waar wij de Basilica Ursiana of hoofdkerk Chiesa metropolitana binnen treden.

Ik verzoek Dr. H. mij aan zijne vrouw te presenteren en hij doet het met deze woorden als bijvoeging: C'est ce monsieur dont vous connaissez l'ouvrage: Over den koophandel der Friezen." Ik kijk er van op zoo iets in de hoofdkerk van Ravenna te hooren, en betuig zulks aan mevrouw H. „Ah!" zegt zij daarop in het Duitsch, „Ich folge ein wenig die Studien meines Mannes und die Holländische Sprache schliesst sich so der Deutsche an, wie die Schwedische an die Dänische."

Ik zal mij niet verdiepen in eene volledige beschrijving van de Basilica Ursiana of volgende kerken. Zelfs de beste beschrijving kan hem, die iets niet zag, het beschrevene niet zuiver voor de oogen stellen en photographiën of platen van Ravenna's kunstschaten zijn mij niet geworden ²⁾. Eerst onlangs is men begonnen die terra incognita te bewerken en in die nog pas ontgonnen mijn ook voor de prenteboeken te delven ³⁾.

De hoofdkerk is door San Orso of Urso (St. Ours), een bisschop van Ravenna waarschijnlijk in de laatste jaren der 4de eeuw, gesticht. Op Paschen door hem ingewijd, noemde men haar: „ἡ ἅγια ἀνάστασις", de heilige opstandingkerk. In 1867 vond men er eene cripta of onderaardsche kerk, nu vol water staande, als lager gelegen dan het zeepil.

Oorspronkelijk was deze kerk met mozaïek bekleed, dat in 1112 vernieuwd werd, maar ongelukkig bij de geheele reconstructie of misvorming, in 1734, op één beeld der H Maagd na, dat overgebracht werd, verdween. Men vindt er nu in 72 kolommen van Oostersch marmer, 11 rijke marmeren altaren en eenige fresco's van Guido Reni of zijne leerlingen, waaronder de Mozes en

¹⁾ *Bücker I p. 343* „ qui passe pour l'ancien Forum Senatorium, avec deux hautes colonnes de granit érigées en 1483 par les Vénitiens et surmontées des statues de St. Apollinaire et de St. Vital.

²⁾ In de *Denkmäler der Kunst* te Stuttgart (vóór 1859) uitgegeven in 2 Banden in querfolio, komt onder de 137 Tafeln niet een voor van Ravenna. Zie de inhoud daarvan achter *Fr. Eser's* nuttig boekje: *Zwei Monate in Italien*. Stuttgart 1859 S. 354—374.

³⁾ Zie de *Mosaïques de Saint Vital à Ravenne* in het *Magasin Pittoresque* 1871 p. 348.

vooral de Elias van Guido Reni zelve uitmunten. Op een zilveren kruis met 42 beelden, uit de 6de eeuw, wordt onze aandacht gevestigd. In de Sacristie laten hoogst beleefde geestelijken ons den beroemden ivoren zetel of stoel van den H. Maximianus, met basreliefs, uit de 5de en 6de eeuw zien. Nog merkwaardiger in deze Paaschkerk vind ik den marmeren Paaschwijzer voor de jaren 532—626, als een bijna sprekende getuige van de twisten, die de Oostersche en Westersche kerk, over den dag waarop het Paaschfeest gevierd moest worden, lang zeer hevig verdeelden. De op het einde der 16de eeuw te Pisa als hoogleeraar beroemde Augustijner monnik Henricus Noris schreef er eene verhandeling over en later legde Ciampini dien ook uit ¹⁾.

Bij vele Italiaansche hoofdkerken vindt men een Doopkerk of liever doophuis, een battistero. Ongedoopten zouden de kerk ontheiligen. En te Florence en te Rome in de San Paolo fuori le mura en te Pisa zagen wij ze in gebruik. Het Battistero van de Basilica Ursiana, ten O. daarvan gelegen, draagt nog bovendien den naam van St. Giovanni in fonte. Ieder battistero moet volgens de oude doopsgebruiken twee deuren hebben. Door de eene treden de neofiti binnen en door de andere gaan zij als battizzati er uit ²⁾.

In dit overoude battistero, in 425—430 door den Bisschop Neone hernieuwd en verfraaid, ligt de oude vloer bijna 3 el. (2.99) onder de nieuwe, en 0.156 lager dan laag tij in de naburige Adriatische zee, en dus altijd onder water. Men liet ons dit zien in den San Orso door het openmaken van een klep. De Ravennezen houden het er voor dat en de grond gezakt en het waterpas dier zee verhoogd is sedert de 5de eeuw. Alhoewel dit achtkant battistero ook zeer veranderd is, zoo prijken nog in den koepel de prachtige mozaïeken op goudgrond uit de 5de eeuw, voorstellende Christus en zijne apostelen; ook een groot gedeelte van het randschrift in mozaïekletters is nog

¹⁾ De verhandeling van Noris als Diss. III^a de *Cyclo Paschali Ravennate Annorum* XCV is te vinden (pag. 152—251) achter zijn geleerd werk „*Annus et epochae Syromacedonem in vetustis Syriae nummis praesertim Mediceis expositae*. Lipsiae 1696 4°. De afbeelding aldaar p. 151 en in zijne *Opera* II, p. 738. De Cenni vermelden Ciampini en zeggen nog van den Ciclo pasquale „copiato su quello di Dionigi, detto l'exiguo.”

²⁾ Cenni p. 8.

leesbaar ¹⁾). De marmeren doopvont, zegt B. p. 343, heeft Bacchische voorstellingen. Zulk een double usage vindt men wel meer in Italië. Zoo zegt men zelfs, dat het beroemde bronzen standbeeld van den Apostel Petrus in de St. Pieterskerk ²⁾, (waarvan de afgekuste teenen niet lang geleden hernieuwd werden) oorspronkelijk een Jupiter was. — Men bragt ons daarop naar de nabij gelegen kleine private kapel, in het aartsbisschoppelijk paleis. Daar prijkte nog boven het altaar de Madonna in mozaïek op goudgrond uit de Basilica overgebracht. De geheele kapel was verder één mozaïek uit het midden der 5de eeuw, toen de H. Petrus Crysologus, Bisschop van Ravenna, overleden in 449 en begraven te Imola, die stichtte ³⁾).

Eene sala lapidara met een menigte heidensche en christelijke opschriften in marmer ⁴⁾ wordt maar vluchtig doorloopen en een porphieren gedrapeerde romp of torso er in beziën. Het rijtuig neemt ons weder op en brengt ons door een tal van straatjes naar de N.O.-zijde der stad. Halt! op het pleintje voor de Basilica di San. Vitale, een achtkant; eene navolging van de St. Sophiakerk van Constantinopel en door Karel den Groote, dien wij nog eens in Ravenna zullen ontmoeten, tot model voor de basilica van Aken genomen. Een Oostersche kerk, met al de pracht der Byzantijsche bouwkunst, door den bisschop Ecclesius in 534, terwijl de Gothen nog te Ravenna heerschten, begonnen, op de plaats waar de H. Vitalis den martelaarsdood onderging; voltooid door Julianus Argentarius; ingewijd in 547, door den bisschop Maximianus en rijkelijk begiftigd door Keizer Justinianus en zijne beruchte Theodora. Hunne beeldnissen vindt men dan ook in het kooreinde in prachtig mozaïek: de keizer met geschenken, de keizerin door hare hofdames omringd; beneden het Christuskind, gezeten op den werelddol en met engelen, den H. Vitalis en den H. Ecclesius aan zijne zijden. Onlangs gaf het Magasin Pittoresque 1871 p. 348, er afbeeldingen en de volgende beschrijving van ⁵⁾).

¹⁾ *Cenni* p. 8. „Jesus ambulans super mare Petro mergenti manum capit et jubente Domino ventus cessavit.”

²⁾ Zie „le Pape aux pieds de la statue de St. Pierre,” in *Le Monde Illustré* 1871 p. 405. Ook bij *Francis Wey*. Rome. *Tour du monde* XIX p. 213.

³⁾ *Cenni* p. 9. ⁴⁾ Uitgegeven door *Buonamici* en *Spreti*. *Cenni* p. 9.

⁵⁾ Volgens eene teekening met zeer veel zorg — zoo leest men in het *Magasin* — bewerkt.

„Keizer Justinianus en Keizerin Theodora worden voorgesteld deel te nemen aan de processie bij gelegenheid van de inwijding der kerk.”

„In het midden der voorstelling of compositie aanschouwt men den keizer, naast hem de reeds genoemde bisschop Maximianus, blijkens de namen boven de hoofden. Twee priesters gaan voor hem; alle drie zijn in het wit gekleed. Justinianus, met een diadeem versierd met edelgesteenten en paarden, draagt den keizerlijken mantel of dalmatica van purper, geborduurd met goud en door een prachtige haak of agrafe op zijn schouder vastgehecht. Een lang met goud geborduurd kleed daalt tot zijn purperen met paarden versierd schoeisel af. Hij houdt een vaas¹⁾ in zijne handen, die hij ten geschenke aan de kerk zal aanbieden. Achter hem zijn twee hoofdbeamten; hunne kleeding verschilt in kleur. Met lansen gewapende en met eereketens versierde wachten volgen hem. Een hunner draagt een schild waarop het monogram van Christus, sedert Constantijn²⁾ het symbool van den godsdienst van staat.”

„Als pendant de Keizerin Theodora, voorafgegaan door priesters en gevolgd door hofdames. De keizerlijke diadeem dekt haar hoofd. Hare haren, hals en borst zijn met edelgesteenten bedekt. Zij draagt een purperen kleed en heeft ook in hare handen een gouden vaas. Hare hofdames hebben sleepjaponnen van verschillende kleuren.”

Deze voorstellingen zijn belangrijk voor de costuum-kennis van het Byzantijnsche hof in het midden der zesde eeuw, maar even als de andere die wij zullen vermelden geven zij ons een blik op de kunst in die tijden.

Op hetgeen B. „l'arc de triomphe” noemt, ziet men afbeeldingen van Jeruzalem en Bethlehem, waarschijnlijk zooals zich toen (534—547) die steden vertoonden. Daar boven: de vier Evangelisten in gezelschap van Jesaia en Jeremia; Moses zijn schoeiselosmakende en de tafelen der wet ontvangende en Christus als de goede herder. Links een altaar met wijn en brood, geflanqueerd door de offerande van Abel en Melchisedek. Regts een gedekte tafel waaraan de drie engelen en Abraham. Sara kijkt

¹⁾ Waarschijnlijk niet ledig maar gevuld met gouden byzantijnen.

²⁾ Zie *the Standard of Constantine on a sacrophagus in the Lateran Museum. Illustrated London News*, 1872 p. 104.

laghende om de deur. In de boog Christus, de Apostelen, St. Protasis en St. Gervasius. Al dit mozaïek, schoon meer dan 1300 jaren oud, is nog wonderlijk goed bewaard, en nog schittert de mozaïeken goudgrond, waarop de gekleurde beelden zijn ingelegd.

Zoo vaak ik dezen dag Justinianus zie, ben ik in mijne verbeelding eensklaps naar de Franeker collegiekamer verplaatst, maar het *Corpus Juris* is door Bädeker vervangen.

Slechts vlugtig bezigtigen wij nog het prachtige Grieksche relief uit een tempel van Neptunus afkomstig, genien voorstellende voor den troon van Neptunus, kenbaar aan zijn schelp en drietand. In de kosterij moet ook een prachtig Romeinsch relief zijn, waarop de vergoding van een keizer, alsmede een Christelijke sarcophaag, waarop Daniel in den leeuwenkuil en de opstanding van Lazarus zijn gebeeldhouwd, terwijl vóór de kerk de graf-tombe van den Exarch Isaac, († 641,) met een Grieksche inscriptie ons weder tot het Byzantijsche keizerrijk terugvoert.

Weinige schreden brengen ons tot een zeer merkwaardig, 13 of 15 el lange en 9 of 12 el breede ¹⁾ kapel, gelegen tusschen twee der 20 kerken van Ravenna, de Santa Maria Maggiore en de Santa Croce en onder den naam van het graf van Galla Placidia ²⁾ bekend. Deze keizerlijke prinses, Augusta, en regentes van het Westersche rijk, stichtte de kerk van Santa Croce en deze keizerlijke begraveniskapel (440), die van binnen geheel en al, van den grond tot den top, met gekleurde beelden, de (vier Evangelisten, de Profeten, de goede Herder, de Heiland de Evangelien dragende, het dorstige hert) en met bloemen, figuren, ornamenten op goudgrond, alles mozaïek, bekleed is. De indruk van die overschoone voorstellingen wordt verhoogd door den enormen marmereen, vroeger met zilveren platen bekleede, sarcophaag van Galla Placidia, dien zij reeds bij haar leven liet maken, waarom men ook haar zeker gebalsemd ligchaam uit Rome, waar zij den 27 Nov. 450 stierf, herwaarts overbragt. Tot op 3 Mei 1577 kon men haar lijk daarin nog aanschouwen; door te onvoorzichtige toelichting verbrandde het toen.

Wij zeiden: „keizerlijke kapel,” want nog verschillende, geheel

¹⁾ Bädeker en Renardin verschillen.

²⁾ *Aelia Galla Placidia* (Cohen VI p. 487.)

ongeschonden sarcophagen zijn daarin te vinden: regts van den grooten een marmeren kist met christelijke zinnebeelden, waarin Keizer Honorius † 423 ¹⁾, broeder van Galla Placidia, rust; links slaapt Constans III, haar tweede echtgenoot en vader van Valentinianus III ²⁾ sedert 421. ³⁾ Aan beide zijden van den ingang kleiner sarophagen met de lijken van de voogden van dien keizer en van zijne zuster Honoria ⁴⁾.

Wat hebben de gebroken oogen dergenen die hier rusten niet aanschouwd!

Honorius als elfjarige knaap (395), onder de voogdij van Stilico, op den troon van het Westersche keizerrijk gestegen, zag Italie door de Gothen, onder aanvoering van Alarik en Radagusius (403—408), herhaaldelijk hevig besprongen, en nadat hij Stilico en zijnen zoon wegens verraad had laten ombrengen, het eeuwige, onverwonnen Rome door Alarik in den nacht van 23 op 24 Aug. 410 innemen, uitplunderen, verbranden en uitmoorden, terwijl hij zelf een schuilplaats in Ravenna moest zoeken. Zijne zuster Aelia Galla Placidia was in Rome, toen Alarik het voor de eerste maal in 408 belegerde. Zij wierd diens gijzelaars twee jaren later en in Jan. 414 de echtgenoot van Alarik's opvolger Ataulphus. Na diens vermoording keerde zij naar het hof van Honorius terug, die haar dwong om, in het jaar 421, een zijner generalen, dien hij tot mederegent aannam, Constans III, te huwen en haar daarop den titel van Augusta gaf. Zeven maanden daarna (421) stierf Constans III te Ravenna. Placidia, door haren eigen broeder belaagd, vluchtte met hare kinderen Honoria en Valentinianus naar Theodosius II, haren neef, den Oosterschen keizer. Met zijne hulp verdreef zij Jan, den usurpator (423—425) van den troon van haren broeder († 423). In ketenen geklonken werd Jan, op last van Placidia, uit Ravenna naar Constantinopel gevoerd, bespot, mishandeld en, na het afhouden van de rechterhand, in den Circus gedood. Als voogdes van Valentinianus III, régeerde zij van 425—437 en stierf in 450; gelijk wij

¹⁾ Honorius. Zie Cohen, *Description historique des monnaies communément appelées Médailles Impériales*. Paris, 1862. VI p. 473.

²⁾ Cohen VI p. 502.

³⁾ Cohen VI p. 486. Bädcker zegt 417.

⁴⁾ Honoria. Cohen VI p. 510.

zeiden. Honoria, hare dochter, geboren 417 te Ravenna, werd in 433 door haren broeder tot Augusta verheven. (Wij vermelden zulks omdat daardoor ook van haar nog hoogst zeldzame penningen, even als van Constans III en Placidia bestaan¹). Hare moeder en broeder joegen haar uit het keizerlijke paleis, omdat Eugenius intendant daarvan haar bezwangerd had. Lang bleef zij in Constantinopel aan het hof van Theodosius II, maar na den dood van dezen (450) keerde zij naar Rome terug en zij, de beschaafde keizerlijke prinses, bood hare hand aan den geesels Gods, Attila. Haar broeder gaf haar daarop, daar hij voor het rijk zulk een band hoogst gevaarlijk rekende, ten huwelijk aan een hoveling. Zij moet later (454) in Italie gestorven zijn.

Op ons allen maakte deze kapel veel indruk. — Wat men toch hier ziet, was reeds voor 14 eeuwen bijna evenzoo te zien, en wij staan hier voor de eenige tombes van Romeinsche vorsten, die op hunne plaatsen zijn gebleven. Iets dergelijks gevoelt men te Rome onder den grond in den Carcer Mamertinus, nog zeker 1000 jaren ouder of in de Catacomben en het Colyseum of als men, de Via Appia afwandele, onder den vervallen zegeboog van Drusus doorgaat, dien de Apostel Paulus bij zijne aankomst te Rome passeerde. — De tombe van Galla Placidia en die van Dante zijn te Ravenna even ver van elkander verwijderd als hunne sterfjaren 450—1321. Dante²) stierf hier als balling van Florence, slechts 56 jaren oud. Het monument ter zijner eere in 1482 opgericht en in 1692 en 1780 hersteld, vindt men in eene kleine kapel, Braccio Forte. De sarcophaag draagt een zesregelig Latijnsch door Dante zelf vervaardigd grafschrift. De groote dichter toch maakte zoowel goede Latijnsche als Italiaansche verzen, ja men zegt zelfs, dat hij eerst van plan geweest is om zijn *Inferno* in Latijnsche verzen te schrijven. — Vlak nevens die kapel vond men den 27 Mei 1865 Dante's beenderen in een houten kist, in een schuilplaats door Fra Antonio Sante in 1677 ingemetseld. Met groote plegtigheid werden zij op den 26 Junij van dat jaar in den sarcophaag nedergelegd. De ruwe kist met een gips afgietsel of masque van Dante's bekkeneel enz, zijn in de Bibliotheca Classense te Ravenna geplaatst, waar wij die later zien.

¹) *Cohen* pl. XVII—XVIII. Vol. VI.

²) *Dante Alighieri, seine Zeit, sein Leben und seine Werke von Joh. And. Scartazzini*. Biel 1869.

Onze rijtugt door de stad wordt nu door eene kleine verrassing afgewisseld. Men maakt ons eerst opmerkzaam op een gering overschot van het paleis van Theoderik den grooten, der Gothen-Koning († 530), op den hoek van de Strada Corso Garibaldi en de naar het dok loopende Strada di Porta Alberoni. — Karel de Groote liet de kolommen er van en de kostbaarheden er uit naar Duitschland overbrengen — Den hoek omgedraaid, worden wij verzocht uit te stijgen; men opent een deur in een staketsel en na eenige stappen bevinden wij ons in eene uitgestrekte tuin, achter het overschot van het genoemde paleis. Prachtige mozaïeken vloeren op 2 el diepte zijn op den bodem van even diepe groeven zichtbaar. Zóózeer is het oude Ravenna gezakt, dat nu eenige mannen en vrouwen er onophoudelijk het indringend zeewater moeten uitscheppen, om ons althans eenig denkbeeld te geven van de pracht van het paleis van den grooten koning der Gothen. Ginds Justinianus, in San Vitale, hier Theoderik en Karel, beiden „de groote” bijgenaamd, en daar tusschen in Dante. — Welke namen!

Wij zien nog een kerk, vlak daarbij, de San Apollinare nuovo, als Ariaansche hoofdkerk, omstreeks 500—526 door den Ariaan Theoderik gesticht. Eigenlijk heette die kerk San Martino in coelo aureo. Zij rust op 24 uit Constantinopel aangevoerde marmeren kolommen. Hoog boven die welke het schip of ruim er van dragen, ziet men zeer belangrijke mozaïeken van het jaar 570 ¹⁾.

Links de stad Caesarea of de door Augustus gestichtte Portus Classis bij Ravenna met de zee en schepen; 22 in het wit gekleede maagden en de drie koningen huldigen den pas geboren Christus en zijne moeder. Regts eene afbeelding van de stad Ravenna met de kerk van St. Vitalis, in 547 gesticht, en het paleis van Theodorik; daarnevens 25 gekroonde heiligen met den H. Martinus aan het hoofd, die Christus' zegen ontvangen. Allen gekleurde beelden op goudgrond. Voegt daarbij de vroeger vergulde balken en het als een sterrenhemel flonkerende verwulfsel en de naam van St. Martino in coelo aureo, de Kerk van den H. Martinus met of in den gouden hemel, is opgehelderd.

Eindelijk zet ons rijtuig ons nagenoeg midden in de stad aan

¹⁾ Bädcker l.l. I p. 344.

de Academia di belle arti af. Bouw- teeken- beeldhouwen ornamentkunde wordt hier onderwezen; wij vinden er een aantal schilderstukken vooral van den Ravennes Luca Longhi uit de 16de eeuw en eene zaal met een antieken, bij Ravenna gevonden, mosaïeken vloer. Wij doorloopen zalen vol met interessante pleisterbeelden en groepen, want zij behoorden vroeger aan Canova. Wij klimmen op naar de Bibliotheca Classensis en eindelijk zie ik eens mijn reisgenoot terug in druk gesprek met den bibliothecaris over handschriften van werken van Cicero. Zeer rijk in MSS zoowel als in incunabelen moet deze boekerij zijn. Ik expliceer aan de Deensche dames de W. wat deze laatste zijn, bezigtig met haar penningen, bronzen zaken, ivoorwerk, majolica, beschilderde misboeken, diplomata, enz. tot dat het diner beneden in de galerij der Academie, een oud Benedictijner klooster, ons roept. Drie rijen tafels met 260 couverts gedekt; de beroemde artiste culinaire Doney uit Florence heeft het geleverd; hij instrueert juist zijne compagnie bedienden als wij beneden komen, en zoowel het diner als de bediening is voortreffelijk ¹⁾. La Banda Municipale vergast onze ooren op een achttal stukken, waaronder ik alleen de opwindende Marcia Roma van Zaban, een volksmarsch, herken, omdat wij dien een uur lang in Venetie op de Piazza San Marco onder onze vensters als overburen van il Gualant uomo, Koning Vittorio Emmanuele, hebben hooren spelen en onder wiens opwindende toonen wij later uit het verlicht Colyseum, over het Forum, het Capitoool te Rome zullen beklimmen.

Zeer gaarne beantwoord ik het verzoek van Dr. H. om de cavalière serventè van Mevr. H. te zijn, daar hij als membre du Conseil, even als mijn reisgenoot, aan de Eeretafel moet plaats nemen. Vermits Dr. O. M. van het Nationaal Museum, ook uit Stockholm, met zijne jonge vrouw onze burens zijn, zoen ik nu voor de variatie eens een poos onder Zweden verzeild, maar heb tot regter buurman een beroemden naam, Dr.

¹⁾ Menu: Consommé à la Châtelaine, Filets de boeuf à l'Andalouse, Poulardes à la Chevalière, Galantine de Dindes Truffées à la Gelée, Petits Pois à la Poulette, Rot. Perdreaux flanqués de Cailles, Mayonnaise de Turbots à la Renaissance, Timbales Milles feuilles à l'Abricot, Plombières à l'Ananas. Dessert: Café Moka. Vins: Chablis, Haut Brion 1858, Hocheimer, Champagne, Grand Cremant Impérial. Liqueurs: Cognac, Fine Champagne, Bénédictine, Anisette et Curaçao d'Hollande.

Angelo Manzoni uit Lugo. De Zweden, zijn vol van kersversche tijdingen uit Zweden, waar het geheele ministerie zijn ontslag heeft genomen, en Dr. Manzoni doet vele vragen over Holland.

Bij het aanvangen van het dessert staat de Sindaco cavaliere Fabri op en bedankt voor de eer aan Italie en Bologna aangedaan door het congres aldaar te houden en aan Ravenna voor het bezoek. Hij drinkt op het welzijn van onzen president Gozzadini. Natuurlijk drinkt deze toen op dat van de stad Ravenna. De prefect cavaliere Barili drinkt „de Koning!” Dognée uit Luik, houdt een kleine maar gloeiende speech. Hij dankt Italie voor het luisterrijk, cordiaal onthaal; verheft den vooruitgang van dat heerlijk land nu het tot eenheid ¹⁾ is gekomen en schildert de glorie er van in het verledene, het tegenwoordige en de toekomst. Zelden of nooit heb ik zoo vurig, zoo goed en, ook wat inhoud betreft, zoo kernachtig iemand hooren toasten. — Désor uit Neufchatel, met wien wij later door den Mont-Cenis stoomden, be-toaste de dames. Capellini, onze secretaris en ziel, wordt door den Sindaco nog eens herdacht. Omstreeks halfvier uur staat ieder op onder de kreet: „Vive Ravenne et sa municipalité!” — Wederom staan een 50—60tal rijtuigen te wachten. Het gaat nu buiten de stad ten zuiden; ook nu weder heerscht er veel orde om ophooping van te veel bezoekers op eene plaats te voorkomen, want Mad^{me}. Mestorff uit Hamburg, zag, hetgeen ik nu zal mededeelen, in eene geheel andere volgorde. — Welk een overgang, van het Italiaansch woelig feestmaal: uit een prachtig versierd vertrek met eenige honderden menschen gevuld, zich plotseling in de kale moerassen, die Ravenna omringen, verplaatst te zien. Daarbij een donkere hemel, die tusschenbeiden een drup laat vallen en dan de gedachte dat die geheel woeste streek van $1\frac{1}{2}$ mijl lang vroeger de voorstad Cesarea en de Portus Classis was. Een marmeren grieksch kruis (la Crocetta) wijst ons nog de plaats aan waar vroeger de basilica San Lorenzo in Cesarea, het laatste overblijfsel der stad, stond, reeds in 1553 afgebroken. Een lange brug voert ons over de samengevloeiende wateren van

---

¹⁾ Reeds in 1845 schreef *Kephalides* D. II bl. 313 „Naar het gevoelen der „Italianen behooren er voortaan geene Lombarden, Piemontezen, Romeinen, „en Calubrezen enz. maar alleen Italianen te zijn.” Het is onbeschrijfelijk wat die éénheid thans reeds te weeg gebracht heeft in Italië.

de Ronco en Montone. Niet ver van hier kon men, den 11 April 1512, 20,000 lijken vinden, offers van de bloedige overwinning door de vereenigde legers van Frankrijk en Ferrara op de Spaansche troepen en die van Paus Julius II behaald. Ariosto, wiens graf wij in Ferrara gezien hadden, nam er deel aan. De dappere Gaston de Foix liet er zijn leven en de kardinaal de Medicis werd er gevangen genomen. Een jaar later beklom hij den pauselijke zetel als Leo X. Ziedaar weder een drietal beroemde namen op één plek bij Ravenna vereenigd.

Wij rijden snel; in het zuiden doemen bergen op. „San Marino, la Republica! roept de koetsier met zijn zweep wijzende. Mlle Mestorff verhaalt dit ook met de opmerking dat, wanneer de Italiaan het woord Republica uitspreekt, hij dubbel scherp accentueert; zijn oog fonkelt en zweeft onrustig in de verte rond. De Bolognees, zegt zij, spreekt gaarne van zijne vrijheid en wijst trotsch op het in het wapen zijner stad in zilveren letteren prijkende: *libertas*.

In de verte, te midden van het moeras, begrensd door het later bezochte, mijlenlange, sombere en beroemde pijnboomenwoud la Pineta, doemt de prachtige „la superba” basilica St. Apollinare in Classe op. De doodsche stilte, die hier anders heerscht, wordt eensklaps verbroken door eene woelige, zeventongige menigte, die eene schuilplaats zoekt voor eenige dikke druppelen, onder de hooge gewelven der kerk. Die honderd of meer bezoekers verdwijnen in de ijdele ruimte der op den 7 Mei van het jaar 549 door den bisschop Maximianus aan den H. Apollinaris, een discipel van den Apostel Petrus, die in Ravenna en Emilia het christendom predikte, gewijde colossale kerk. Alleen aan het bouwen der kerk door Julianus Argentarius op de hoogste duin, ter plaatse waar vroeger een tempel van Apollo stond, heeft deze basilica het te danken dat zij niet in het moeras verzonk. Saracenen plunderden en beroofden het 1½ mijl buiten de wallen van Ravenna gelegen eenzame gebouw, in de 9de eeuw. De heer van Rimini, met den gepasten naam van Sigismonda Malatesta, deed, in 1450, een uitval uit die naburige stad en voerde veel marmer en mozaïek mede om daarmede zijn kerk San Francesco te versieren! De tijd vernielde veel mozaïekwerk en den vloer (*pavimento di opera alessandrina*), maar wat er nog van over is getuigt hoe rijk deze kerk eens moet geweest zijn. — De afbeeldsels van 128 Bisschoppen en Aartsbisschoppen van Ravennab

(A^o 74—1871) prijken hoog aan de wanden van het schip. In het koor vele mozaïeken; de transfiguratie van Christus, de apostelen en profeten, de beschermheiligen des lands en alweder een portret van keizer Justinianus. Langs de wanden een achttal groote, marmereen tombes, waarin aartsbisschoppen van Ravenna met den titel: Sanctissimi ac ter beatissimi rusten. Onze Cenni vinden in deze bijvoegsels een bewijs van den fellen strijd, die zoolang tusschen de kerk van Ravenna en Rome, beide zetels van Romeinsche keizers, over het primaatschap duurde.

Zeer boeit mij een opschrift op een steen, gemetseld in de linker zijmuur, vermeldende dat Keizer Otto III, blootvoets, in de vasten van het jaar 1001, tot boetedoening deze kerk bezocht heeft.

Met een geheel ander gezelschap en rijtuig als waarmede ik herwaarts ben gereden, snellen wij terug naar Ravenna en rijden om den Z.-O.hoek van de stad naar de op $\frac{1}{4}$ mijl ten N.-O. daarvan gelegen (Piano n°. 53) Rotonda of het Mausoleum van den reeds genoemden Gothenkoning Theoderik den Groote. Niet zijne dochter Amasalunta (zooals Bädeker zegt) maar hij zelf stichtte het voor zichzelf, gelijk Hadrianus zijn Mansoleum. Ook de vorm daarvan nam hij tot model. Één enkel, uit Istria¹⁾ overgescheept en zoo hoog opgetild brok steen, ter zwaarte van 2.280,000 £ en 34 voeten of 9 meters²⁾ in omvang, vormt het dak van dit nu ledig, vochtig en, wat het bovenstuk betreft, geschonden curieus monument. Een afbeeldsel er van vond men op de Florentijnsche menukaart van het Collazione offerta dal Municipio di Ravenna. De Gothen heerschten in Ravenna van het jaar 495 tot 552 en Theoderik stierf in het jaar 530. — Al weder ander gezelschap, Franschen die een brok mosaïek bij zich hebben. In een ander rijtuig vliegen wij naar het Zuidwaarts gelegen woud la Pineta, door Dante, Boccaccio, Dryden en Byron bezongen. Deze laatste woonde twee jaren in Ravenna of hare omstreken, geboeid door de schoone oogen van de gravin Guiccioli, van de Ravenneesche familie Gamba, en schreef in dien tijd een zestal zijner werken³⁾.

¹⁾ „Quelle ne fut pas la joie de nos géologues, condamnés depuis le matin à l'archéologie pure, de retrouver des Hippurites dans les pierres de ce tombeau, et d'y reconnaître ainsi la marque authentique de leur provenance Istrienne." La *Revue Scientifique*, 1871 p. 569.

²⁾ *Renaudin* p. 242, de zwaarte volgens *Soufflot*.

³⁾ *Bädeker* II. p. 350 vermeldt als zoodanig „*the Prophecy of Dante*,"

Het is te laat en te donker om het sombere, uren lange Urwalt in te dringen, het grootste en oudste van het aan bosschen arme Italie. „Zwartoogige jongens,” zegt Julie Mestorff S. 39, „boden ons groote, harstige pijnappels waarin een zoete, olieachtige kern, aan. Allen kochten en allen bedierven hunne handschoenen, maar wie zou zonder rystairen en pijnappels van Ravenna willen terugkeeren.” — Te zeven uren omstreeks bereiken wij, al weder met een ander gezelschap, langs een kanaal en dok rijdende het station van den spoorweg. Honderden Ravennezen roepen ons vaarwel toe en klappen in de handen. Te Lugo wacht ons nog eene verrassing. Dringend had men, per telegram, verzocht, dat de trein daar nog eens zoude stilhouden. „Lugo,” zegt een spreekwoord in de Romagna, „is sterk in hart en liefde¹⁾” nu had de laatste den boventoon. De trein is eensklaps aan beide zijden in het schitterend licht van brandende pekfakkels en van eene illuminatie gehuld. De portieren worden openge-
daan en het eene blad voor, en het andere na, vol met glazen limonade, schoteltjes ijs enz., wordt door bijna onzichtbare handen binnen geschoven. Muziek en groot gejoel daar buiten. Van al de beleefdheden in Italie het Congres aangedaan is zeker dit wel het meest sprekende. Wat hadden toch die dorpelingen met een voorbijsnellenden trein te maken? Maar het Italia Unita wilde nu, uit liefde vobr de wetenschap, aan die van wijd en zijd, met groote kosten, opgekomen vreemdelingen eens toonen wat zij ook daarvoor over had.

Te 9 uren waren wij in Bologne terug. De laatste uren was ik steeds onder Italianen verzeild geweest, waaronder een die het Statistisch Congres te 's Hage in 1869 had bijgewoond.

De laatste dag te Bologna (Zondag 8 October) was geenszins de minst bezette gedurende ons verblijf van eene week aldaar. De voorbereidselen voor de afreis, een herhaald bezoek aan den

---

„*Marino Faliero*,” „*the two Foscari*,” „*Cain*,” „*Heaven and Earth*” en „*the Vision of Judgment*,” *Renaudin*, p. 243 heeft de aanwijzing van het huis waarin Byron, 8 maanden (sedert 18 Junij 1819), te Ravenna woonde.

¹⁾ *Mestorff*, l.l. S. 39.

„mächtigen Dom San Petronio” ¹⁾, aan het Museo Civico en de laatste zitting van het Congres namen den voormiddag geheel in beslag. Die zitting van het Congres zou eigenlijk eene bloote sluit-zitting zijn; maar er was nog zooveel stof voorhanden, dat nog eenige mededeelingen de sluiting vooraf gingen. Zij geschieden meest namens afwezigen als A. Roujou van Parijs, over eenen silex; Ch. A. White, een Amerikaan, over de Kjökkenmoeddings van Noord-Amerika; Deo Gratias, een Spanjaard, over menschenbeenderen van Savona; von Aspelin, een Rus, over de archeologie, van Finland. De Amerikaansche en Finlandsche waren zeer boeiend. Daarop beweerde een Hongaar, Prof. Paul Hunfalvy uit Pesth, dat men de oorspronkelijke taal van Europa niet moest noemen „la langue tourannienne ou finnoise mais la langue anarrienne.” Hij wist ons echter geen enkel woord uit die taal mede te deelen.

Na eene discussie tusschen Désor en Conestabile over voorwerpen uit de graven van Marzabotto en de benoeming van het Belgische „Comité organisateur”, sloot onze goede, oude voorzitter, conte Gozzadini, zeer ontroerd, het Congres. Die ontroering greep ook eenigzins de vergadering aan, toen de ronde Zwitser Désor zeide: „Un fait qui nous a tous frappés dans la civilisation étrusque c'est le respect que l'on portait jadis aux morts; conservons parmi nous cette habitude! Nous avons perdu notre president Lartet ²⁾; j'invite l'assemblée à se lever en signe de deuil!” Terwijl wij op het punt stonden om uiteen te gaan, deelde Dognée, de welsprekende Belg, nog mede, dat hij zoo even een kennisgeving van den Minister van Binnenlandsche Zaken in België had ontvangen, waarbij deze zijne erkentelijkheid betuigde voor de keuze op België, als het land voor het volgende congres gevallen. Men hoopte het aldaar

¹⁾ *Eser* II, S. 276. Deze kerk was aangelegd op 608 voet lengte en 436 voet breedte. Een geheel kwartier van Bologna werd er om opgeruimd. Alleen het schip, lang 350, breed 153 en hoog 118 voet kwam tot stand. Wat er in te zien is vermeldt *Eser* II, S. 277—278.

²⁾ Zie *Eduard Lartet sa vie et ses travaux* par M. le Dr. Hamy, Secrétaire de la Société d'anthropologie de Paris. Brux. 1872, 45 pp. eene brochure door het Comité d'organisation Belge voor het zesde congres te Brussel, in Aug. 1872 gehouden, aan de leden geschonken.

zoo te ontvangen dat men aan het Italiaansche, luisterrijke ont-
haal althans eenigzins beantwoordde.

Hij hield daarop nog eene gloeiende lofrede op dit ont-
haal, dat echter nog niet ten einde was. Wij hadden nog aan
eene invitatie te voldoen voor een diner heden aan het congres
door de municipaliteit van Bologna in het schoone Palazzo pub-
blico, op de Piazza Vittorio Emmanuele gelegen, aan te bieden.
Dit onthaal zette de kroon op al de andere.

„Te 5 uren,” zoo verhaalt Mlle Mestorff, „bestegen de gas-
ten de voor het feest van dien dag in eenen tuin ¹⁾ herschapen
beroemde groote trap ²⁾ van het Palazzo communale, tusschen
de in gala-uniform paradeerende stadsdienaars ³⁾ en carabinieri
tot in de zaal waar de senatoren, de sindaco en de prefect in
naam der stad hen welkom heetten. Van daar begaf zich het
gezelschap naar de groote sala Farnese, eene met prachtige
frescos versierde zaal, waar de tafels gedekt stonden ⁴⁾.

Had zich Bologna tot nu toe als la dotta (het geleerde) en
la cortese (het hoffelijke) leeren kennen, thans vertoonde zich
hare derde tot spreekwoord geworden hoedanigheid, als la gras-
sa ⁵⁾. Bologna eet goed en drinkt goed. Het spreekt ook goed.
De sindaco cavaliere Casarini, welke de rij der toespraken ⁶⁾
opende, herinnerde het gezelschap, dat daar beneden dezelfde
plaats (Piazza di San Pedronio) was, waar voor ruim drie hon-

¹⁾ Mme. Louise Colet in haar lijvig werk „L'Italie des Italiens” Paris 1862 II p. 53 zegt van een dergelijk feest: „Sur le grand escalier les fleurs s'échelonnaient en bordure parfumée, rangées avec un art que possède seule l'Italie, elles décrivait des sortes de mosaïques aux vives couleurs.”

²⁾ Colet II. II p. 356. „L'admirable escalier de Bramante.” Keizer Karel V besteeg dien te paard gezeten.

³⁾ De policie in Italie bestaat uit jonge, net gekleede, flinke menschen, die den vrager gaarne behulpzaam zijn.

⁴⁾ Colet I. I. „où trone une statue d'Alexandre VII”, Bädeker I, p. 317, „avec la statue de Paul III, etc.” Toen (8 October) geheel met bloemen gemaskeerd als „non hujus loci”, zeide een der Italiaansche professoren.

⁵⁾ Onder anderen: Potage de tapioca, Truites de lac, Filets de boeuf, Poulets, Jambons braisés au Xeres, Aspics de foies gras, Faisans flanqués de cailles, Babas au rhum, etc. en zes soorten Fransche wijn. — Eene commissie, aan wier hoofd een der grootste architecten van Italie, Mengoni, stond, had dit feest geordend en het fijste ceramiek uit Bologna, sierde den disch, waaronder kostbare vazen uit Gubbio.

⁶⁾ In zijn geheel opgenomen in l'Italie 11 October 1871.

derd jaren (1530) Karel V uit handen van Paus Clemens VII de keizerskroon had ontvangen. „Deze beiden vertegenwoordigden de onbepaalde magt: het geestelijke en wereldlijke despotismus. De kerk reikte aan het keizerschap de verbondshand, wee de menschheid!” — En desniettemin ging zij voorwaarts! De redeenaar schilderde daarop de lotgevallen van Italie van dien tijd tot nu; hij wees er op, hoe het eerst voor kort de vreemde banden had verbroken, uit eenen langen slaap ontwaakt was en de pligt besefde had om in het tegenwoordige in te groeijen. Het opende zijne poorten. Door den Frejus reikt het aan de Fransche broeders de hand, aan de Duitschers over den Brenner en weldra ook door den St. Gothard. Het gevoelt toch dat het zwaard, dat Keizer Wilhelm (in 1866) gegrepen heeft, niet het wapen van Karel V is, maar het zwaard dat bij Lutzen aan de hand van Gustaaf Adolf ontzong, het zwaard der Hervorming en der vrijheid van gedachte ¹⁾.

Graaf Conestabile bedankte zijne beide Italiaansche collega's ²⁾, die den eersten stoot aan dit bezoek der vreemde geleerden gegeven hadden en hoopte, dat daaruit een sterke, zedelijke werking op het denkende Italie zoude uitgaan. Hij wees er zijne landgenooten op, hoe zij in de nasporing van het verleden verre achter alle (?) andere natiën waren gebleven, dat al het grootsche (?), wat hierin op Italiaansch gebied voor den dag was gekomen, het werk der bureu was (?). De onsterfelijke werken van Borghesi zijn toch door Frankrijk uitgegeven; de vestiging van het Archéologisch Instituut strekte Pruisen tot roem; de paalwoningen in de meeren van Noord-Italie waren door Zwitsers ontdekt. Het werd tijd zelf de handen aan den ploeg te slaan en niet langer vreemdelingen voor hen te laten werken.

„Hij sprak vurig, overtuigend, en de aanwezige vreemden,” zegt Mlle Mestorff, „moesten de overtuiging krijgen dat hij, die zijn gebrek erkent, ook de wegneming daarvan zal schaffen.”

„Hierna volgden de toosten zoo schielijk op elkander, dat aan

¹⁾ Het slot »Mes dames *)! Messieurs.... Notre desir le plus ardent est que vous conserviez de nous un bon souvenir; qu'en rentrant chez vous, vous puissiez affirmer que l'Italie n'est plus une expression géographique, mais un pays qui pense, qui veut, qui aime.”

²⁾ Capellini en Pigorini.

* Eenige der dames droegen de Italiaansche kleuren.

eene geregelde opvolging niet meer te denken viel; ieder toaster moest zich met het toehooren van zijn naaste bureu vergenoe-gen. Dit gaf aanleiding, dat de gastheeren den tafel opbraken en de dames in egn zaal geleidden, waar koffie, thee en likeuren aan-geboden werden. — Het licht daar buiten lokte ons aan de vensters; daar lag de Piazza Vittorio Emmanuele, het oude Fo-rum, in bengaalisch vuur gehuld, voor ons. Ernstig en indruk-wekkend teekenden zich de lijnen van den in Italiaansch-gothi-schen stijl gebouwdn kathedraal di San Pedronio aan den nach-telijken hemel. Daar, aan de overzijde, stralen in het groene licht de hooge vensters van het Palazzo del Podesta, waar, in de 13de eeuw, Koning Enzo als gevangene stierf; onder op het plein bekleedde het de fontein met den beroenden Neptunust met het prachtigste aerugo nobilis ¹⁾). Daar buiten dit echt Italiaansche schouwspel ²⁾); daar binnen bij kaarslicht de kake-lende groepen Preistorici. Hier en daar afscheidstooneelen, want menigeeen had zijne afreis reeds op den eerstvolgenden dag bepaald; deze naar het Zuiden om nog een stuk meer van het schoone land te zien, gene gehoorzaam aan het gebod van den nuch-teren pligt, naar het Noorden, maar allen vervuld van aange-name herinneringen en indrukken, wier verduwing langen tijd zou vorderen.”

¹⁾ Deze kolossale bronzen Neptunus weegt 10,000 kilogram en kostte 70,000 gouden kroonen, het werk van Jan van Bologna in het jaar 1564. *Pecht* l. I, S. 164, noemt dat heeld, staande boven eene fontein, „ein etwas manierirt übermuthig sich geberndender Neptun.“ Zijne opmerking, dat de beeldhouwkunst in Italie steeds meer op den voorgrond treedt, naarmate men Florence nadert, is zeer juist.

²⁾ Waartoe de zeer groote poppekasten ook behoorden, omringd door zulk een talrijk publiek, dat wij met moeite er doordrongen om nog het pas door *Mengoni* voltooide, schitterend verlichte, marmeren paleis van de spaarbank (!) te bezigtigen. Het kostte fr. 1,200,000.